ที่ระลึกในงาน

พระราชทานเพลิงศพ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๙

คำนำ

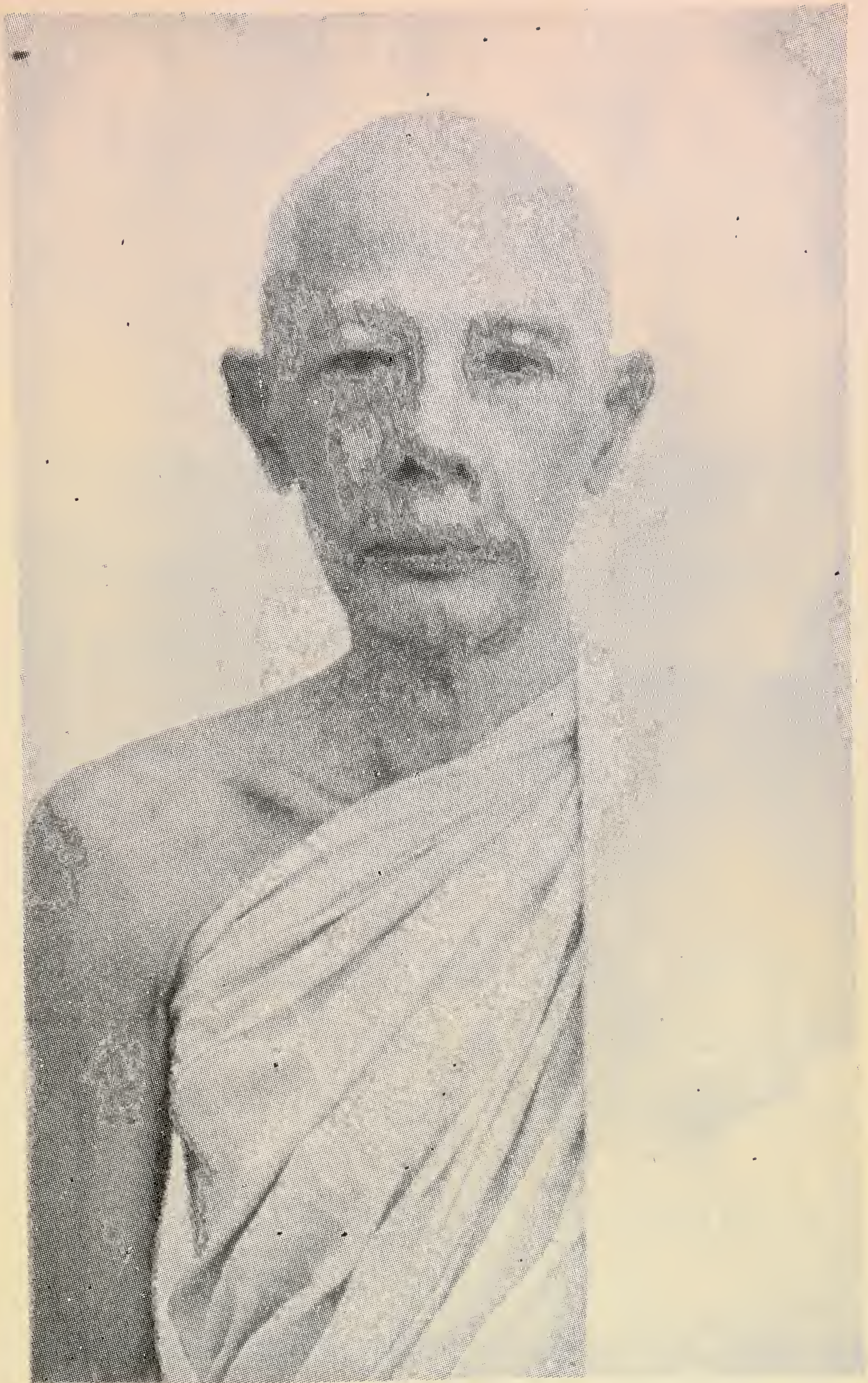
เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านเจ้าคุณพระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก ป.๕) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม ณ วันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๐๙ คณะศิษยานุศิษย์ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์กับทั้งญาติของท่านเห็นร่วมกันว่า ควรมีหนังสือแจกเป็นที่ระลึกในงาน เพื่อเป็นธรรมทานอุทิศส่วนกุศลแก่ท่านด้วยอีกสถานหนึ่ง และเห็นควรพิมพ์หนังสือธรรมเทศนาที่ท่านได้เรียบเรียงเอง คณะกรรมการผู้จัดการบำเพ็ญกุศลศพของท่านจึงได้เลือกธรรมเทศนาของท่านรวม ๘ กัณฑ์ให้จัดพิมพ์ขึ้น ตามที่ปรากฏอยู่ในเล่มนี้ มั่นใจว่าธรรมเทศนาเหล่านี้อาจอำนวยความรู้ความฉลาดในธรรม นำให้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแก่ผู้รับไปอ่านและพิจารณาได้บ้างเป็นแน่

ขอกุศลที่เกิดแต่ธรรมวิชาทานนี้ จงเป็นอุปัตถัมภกะปัจจัยอำนวยอิฏฐวิบากสมบัติมนุญผลอันเป็นที่เจริญใจ แด่ท่านเจ้าคุณพระราชวุฒาจารย์ โดยควรแก่ฐานะในสัมปรายภพทุกประการ.

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
(อยู่ ญาโณทัย)

วัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๙ มกราคม ๒๕๐๙

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

ชาตะ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๒๖

มรณภาพ ๑๙ ตุลาคม ๒๕๐๘

ประวัติย่อ

ท่านเจ้าคุณพระราชวุฒาจารย์ นามเดิม ชั้น นามฉายา กมาธิโก เป็นบุตรนายชิตและนางพลอย เกิดเมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ เป็นศิษย์ของท่านพระครูวินยาลังการ (เจียม) ซึ่งเคยเป็นเจ้าอาวาสวัดตรีทศเทพ ภายหลังท่านพระครูวินยาลังการ (เจียม) ย้ายมาเป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดมกุฏกษัตริยาราม จึงได้บรรพชาเป็นสามเณร เมื่ออายุ ๑๒ปี ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักเรียนวัดมกุฏ ฯ มีท่านเจ้าคุณพระศาสนโศภน (จตฺตสลฺลตฺเถร) เมื่อยังเป็นเปรียญเอกเป็นอาจารย์ สอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้เป็นเปรียญ-บาลี ๓ ประโยค แต่ยังเป็นสามเณร และสอบได้เป็นเปรียญบาลี ๕ ประโยค เมื่อเป็นพระภิกษุแล้ว

ท่านอุปสมบทเป็นภิกษุที่พระอุโบสถวัดมกุฏกษัตริยาราม มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นพระอุปัชฌายะ พระเทพกวี (ถม วราสโย) ภายหลังเป็นพระธรรมปาโมกข์ เป็นพระกรรมวาจา-จารย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘

ท่านได้เป็นอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมในโรงเรียนบาลีวัดมกุฏกษัตริยา-รามตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงได้ลาออกจากหน้าที่อาจารย์ เพราะมีโรคเบียดเบียน ท่านมีพระเปรียญที่เป็นศิษย์ของท่านหลายรูป แต่ได้ลาสิกขาไปบ้างถึงมรณภาพไปบ้าง ยังเหลืออยู่เพียงรูปเดียว คือ ข้าพเจ้า เป็นศิษย์เรียนกับท่านจนถึงสอบได้ประโยค ป.ธ. ๔

พ.ศ. ๒๔๖๒ ท่านได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ เป็นพระราชาคณะมีราชทินนามว่า พระพินิตพินัย และได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะชั้นราช มีราชทินนามว่า พระราชวุฒาจารย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔

ท่านอาพาธเป็นโรคมะเร็งที่คอ ได้รับรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลสงฆ์มาหลายคราว มีอาการดีขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๗ ต่อจากนั้นโรคกลับกำเริบอีก ต้องไปรักษาที่โรงพยาบาลสงฆ์ อาการไม่ดีขึ้น ในที่สุดได้ถึงมรณภาพ ณ วันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ เวลา ๒๐.๑๐ น. รวมอายุ ๘๓ ปี พรรษา ๖๑

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

(อุฏฐายี)

วัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๙ มกราคม ๒๕๐๙

โอวาทปาฏิโมกฺขกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสูปสมฺปทา

สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺติ ฯ

บรรดาความชั่วลามกชื่อว่าบาป บาปนั้นจัดเป็นกรรมที่สัตว์ทำโดยทวารได้สามประการคือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม บาปที่สัตว์ทำด้วยกายเรียกว่ากายกรรม ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามก็ดี สิ่งลามกอื่น ๆ ที่สัตว์ทำด้วยกายนอกจากสามอย่างนี้ก็ดี เหล่านี้เป็นกายกรรมสิ้น บาปที่สัตว์ทำด้วยวาจาเรียกวจีกรรม พูดปด พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดไม่เป็นประโยชน์ก็ดี สิ่งลามกอื่น ๆ ที่สัตว์พูดด้วยวาจานอกจากสี่อย่างนี้ก็ดี เหล่านี้เป็นวจีกรรมสิ้น สิ่งที่สัตว์ทำด้วยใจเรียกว่ามโนกรรม เพ่งต่อพัสดุสิ่งของ ๆ ผู้อื่นด้วยความโลภมุ่งอยากได้ พยายามปองร้ายมาดหมายให้เขาฉิบหาย เห็นผิดจากคลองธรรมที่แท้ก็ดี สิ่งลามกอื่น ๆ ที่สัตว์คิดด้วยใจ นอกจากสามอย่างนี้ก็ดี เหล่านี้เป็นมโนกรรมสิ้น บาลีแสดงบาปที่เป็นกายกรรมสามอย่าง เป็นวจีกรรมสี่อย่าง เป็นมโนกรรมสามอย่างดังนี้โดยมาก เพราะบาปเหล่านี้เป็นประธานของบาปอื่น ๆ บรรดาบาปเหล่าอื่นย่อมประชุมลงในบาปเหล่านี้ บาปที่กล่าวมานี้ในบาลีบางแห่งคงเรียกว่าบาป บางแห่งเรียกอกุศล บางแห่งเรียกว่าทุจจริตความประพฤติชั่ว บางแห่งเรียกว่าอกรณียกิจ กิจไม่ควรทำ บางแห่งเรียกว่าอธรรมจริยา วิสมจริยา ความประพฤติไม่เป็นธรรม ความประพฤติไม่เสมอ ในที่เรียกว่าบาปนั้นมาในคาถาแห่งปาปวรรค แห่งธรรมบทว่า "บุคคลพึงรีบขวนขวายในกรรมงาม พึงห้ามจิตเสียจาก

บาป เพราะว่าเมื่อบุคคลทำบุญอยู่ช้า ๆ ใจย่อมยินดีในบาป ถ้าว่าบุรุษพึงทำบาปไซร้ อย่าทำบาปนั้นบ่อย ๆ อย่าทำความพอใจในบาปนั้น เพราะว่าความก่อขึ้นแห่งบาป เป็นโทษนำทุกข์มาดังนี้ เป็นต้น ในที่เรียกว่าอกุศลนั้น มาในคัมภีร์ทุกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย ท่านทั้งหลายอาจละอกุศลนั้นได้ ถ้าไม่อาจละอกุศลได้ เราไม่พึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงมาละอกุศลเสีย เหตุใด ท่านทั้งหลายอาจละอกุศลได้ เหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย

อนึ่ง อกุศลนี้ บุคคลละได้แล้วพึงเป็นไปเพื่อผล ไม่ใช่ประโยชน์เพื่อทุกข์ เราไม่พึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย เหตุใด อกุศลอันบุคคลละได้แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เพื่อความสุข เหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศล สีย ดังนี้เป็นต้น ในที่เรียกว่า ทุจจริต และอกรณียะนั้น มาในคัมภีร์ทุกนิบาต อังคุตตรนิกายนั้น โดยพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระอานนท์ว่า "อานนท์ เรากล่าวกายทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยกาย วจีทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยวาจา มโนทุจจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ ว่าเป็นกิจอันบุคคลไม่ควรทำโดยส่วนเดียวดังนี้เป็นต้น ในที่เรียกว่า อธรรมจริยา วิสมจริยานั้น มาในสาเลยยกสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ โดยพุทธภาษิตตรัสแก่ชาวบ้านสาลัยว่า "คฤหบดีทั้งหลาย สัตว์บางเหล่าในโลกนี้ เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไปแล้วย่อมเข้าถึงอบาย ทุคคติ วินิบาต นรก เหตุแห่งความประพฤติไม่เป็นธรรม ความประพฤติไม่เสมอแล ดังนี้เป็นต้น ในบาลีมีโวหารสำหรับเรียกชื่อสัตว์ต่าง ๆ ดังพรรณามาฉะนี้ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาประสงค์อกุศลสี่อย่าง คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ซึ่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่สิงคาลมาณพว่า เป็นกรรมเครื่องเศร้าหมอง เป็นบาปในที่นี้ ความไม่ยินดีด้วยใจแห่งบุคคลผู้เห็นโทษในบาปชื่อความเว้นในตน ความเว้นด้วยกายและวาจาด้วยอำนาจกรรมและทวารชื่อความเว้นวิเศษ ความเว้นนั้นมีสาม อย่าง คือ สัมปัตตวิรัติ

สมาทานวิรัติ สมุจเฉทวิรัติ ความเว้นแห่งกุลบุตรมาอาศัยชาติ สกุล โคตร วัยก็ดี คุณมีพาหุสัจจะเป็นต้นของตนก็ดี พิจารณาเห็นว่าเราไม่ควรจะฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้น แล้วเว้นเสียจากพัสดุที่ควรล่วงเกินได้ คือสัตว์ที่อาจฆ่าได้ ของที่อาจจะลักได้ เป็นต้น อันมาถึงเข้าชื่อว่า สัมปัตตวิรัติ แปลว่าความเว้นจากพัสดุอันถึงพร้อม ความเว้นแห่งกุลบุตรผู้ปฏิญาณตน ถือสิกขาบทว่า ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทเว้นจากปาณาติบาต ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าสมาทานวิรัติ แปลว่าความเว้นด้วยอำนาจสมาทาน ความเว้นอันประกอบด้วยอริยมรรคของพระอริยบุคคล จำเดิม.แต่เกิดขึ้นก็ไม่ให้จิตคิดจะฆ่าสัตว์เป็นต้น เกิดแก่พระอริยบุคคล ชื่อสมุจเฉท-วิรัติ แปลว่าความเว้นด้วยอำนาจตัดขึ้นด้วยดี ในวิรัติทั้งสาม นั้น สัมปัตตวิรัติและสมาทานวิรัติสอง นี้เป็นโลกิยะ กลับกำเริบได้ สมุจเฉทวิรัติ เป็นโลกุตตรวิรัติไม่กลับกำเริบอีก โลกิยวิรัตินั้นจะเกิดขึ้นก็เพราะอาศัยความละอายและความสดุ้งกลัวเป็นที่ตั้ง กำเริบก็เพราะอาศัยความไม่ละอายและความไม่สดุ้งกลัวเป็นที่ตั้ง ฉะนั้นผู้มีปัญญาควรจะปลูกฝังความละอายและความสดุ้งกลัวแต่บาป ให้เกิดมีในสันดาน เมื่อความละอายและความสดุ้งกลัวเกิดมีแล้ว ก็ได้ชื่อว่ามีทรัพย์อันประเสริฐแต่ละอย่างๆ ในอริยทรัพย์เจ็ดประการ ของผู้ใดมีแล้วผู้นั้นชื่อว่าเป็นคนไม่จน คือไม่เป็นคนไร้คุณสมบัติ จะกล่าวสมาทานวิรัติโดยประสงค์ สมาทานวิรัตินั้นมีวิธีใช้ในสมาทานสิกขาบท สิกขาบทที่คฤหัสถ์ชนผู้เป็นอุบาสกก็ดี อุบาสิกาก็ดี สมาทานด้วยตนเองก็ดี สมาทานในสำนักผู้อื่นก็ดี สมาทานรวมกันว่า ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทห้าเป็นต้นก็ดี สมาทานทีละสิกขาบทว่า ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทเว้นจากปาณา-ติบาต ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทเว้นจากอทินนาทานเป็นต้นก็ดี ชื่อว่าเป็นอันสมา-ทาน ก็สมาทานรวมกันและสมาทานทีละสิกขาบทนั้นต่างกันอย่างไร? เมื่อสมาทานรวมกัน วิรัติก็ดี เจตนาก็ดีเป็นอันเดียวกัน แต่กิจที่จะต้องละเว้นนั้นเป็นห้าตามสิกขาบท เมื่อล่วงองค์อันใดอันหนึ่งเข้าก็เป็นอันเสียสมาทานนั้น เมื่อสมาทานทีละสิกขาบท วิรัติก็ดี เจตนาก็ดีเป็นห้า เมื่อองค์อันใดขาดไปก็เป็นอันขาดแต่องค์

นั้นเท่านั้น คำนี้กล่าวตามนัยในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย แต่ในมังคลัตถทีปนีว่าในอันสมาทานรวมกันก็ดี ในอันสมาทานทีละสิกขาบทก็ดี องค์อันใดขาดก็ขาดแต่องค์อันนั้น เหตุว่าศีลมีองค์ห้าย่อมถึงพร้อมบริบูรณ์ได้อีก ด้วยสมาทานสิกขาบทนั้นๆ ดังนี้ แม้ในวิธีสมาทานอุโบสถศีลก็พึงรู้โดยนัยนี้ แปลกแต่สมาทานมีกำหนดกาล เพียงวันอุโบสถเท่านั้น สาธุชนผู้ลั่นวาจาสมาทานว่า จะประพฤติความดี พึงรักษาสมาทานนั้นไว้ให้ดี อย่าให้เสียสมาทาน แม้ถึงบุคคลที่ไม่ได้สมาทานก็ไม่ควรประพฤติกรรมที่เป็นบาป เพราะบาปนั้นเมื่อบุคคลสมาทานว่าจะเว้นก็ตาม ไม่สมาทานก็ตาม เมื่อสมาทานเข้าแล้วย่อมให้ผลเป็นทุกข์ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า คนผู้ทำบาปนั้นไม่ประสพสุขโดยง่ายเลย สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า "ถ้าว่าบุคคลพึงรู้ตนว่าเป็นที่รักของตนไซร้ อย่าพึงประกอบตนด้วยกรรมเป็นบาป เหตุว่า คนผู้ทำกรรมชั่วย่อมไม่ได้สุขโดยง่ายเลยดังนี้ โทษมีติเตียนตนเองได้เป็นต้นย่อมเกิดมี เพราะทำบาปที่เป็นกิจไม่ควรทำ สมด้วยพุทธภาษิตที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่พระอานนท์ว่า "อานนท์ กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริตอันใด ที่เรากล่าวว่าเป็นกิจไม่ควรทำโดยส่วนเดียว เมื่อกิจที่ไม่ควรทำนั้นบุคคลกระทำอยู่ ย่อมจะต้องหวังโทษอันนี้ ตนย่อมติเตียนตนเองได้ ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนได้ กิตติศัพท์อันลามกย่อมฟุ้งขจรไป ผู้นั้นเป็นคนหลงตาย เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ดังนี้ โทษที่เกิดมีเพราะทำบาปยังมีอีกเป็นอันมากเหลือที่จะพรรณนาได้ แต่รวมใจความลงว่า บาปมีทุกข์ ความไม่สบายกายไม่สบายใจเป็นผลทั้งในโลกนี้โลกหน้า บรรดาผลซึ่งไม่เป็นที่น่าปรารถนาชอบใจย่อมมีบาปเป็นเหตุ ผู้เว้นจากบาปย่อมไม่ประสพผลอันชั่วเหล่านี้ มีแต่จะได้ความสุขกายสุขใจเป็นเบื้องหน้า เหตุนั้นบุคคลควรทำแต่ความดีอันเป็นบุญเป็นกุศล ไม่ควรทำความชั่วอันเป็นบาปอกุศล

ข้อซึ่งว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา การยังกุศลให้เข้าไปถึงพร้อมนั้น โดยอธิบายว่า บรรดาสุจริตธรรมทั้งปวง ยกบาปอกุศลที่กล่าวแล้วเสีย ชื่อว่าบุญกุศล เมื่อจำแนกแจกชื่อบุญก็ได้แก่บุญกิริยาวัตถุสิบ ประการคือ ทาน ศีล ภาวนา อปจายนะ เวยยาวัจจะ ปัตติทาน ปัตตานุโมทนา ธรรมเทศนา ธรรมสวนะ ทิฏฐุชุกรรม ทิยฺยติ เอตานาติ ทานํ ธรรมชาติเป็นเหตุให้แห่งวัตถุนั้น อามิสทาน ทานวัตถุ ฯลฯ อนฺนํ ปานํ วตฺถํ ยานํ มาลาคนฺธํ วิเลปนํ สยนํ อาวสถํ ปทีเปยฺยํ ทานลักษณะสอง คือให้โดยอนุเคราะห์ ให้โดยจะบูชาคุณ การให้แก่ปฏิคาหกเป็นสอง คือปาฏิปุคคลิกทาน สังฆทาน ให้ในการพิเศษห้าอย่าง คือ อาคันตุกทาน คมิกทาน คิลานกทาน ทุพภิกขทาน ปฐมทาน สามัญญทาน มาตาปิตุปัฏฐาน เปตพลีญาติธรรม

ทานนั้นจะมีผลพิเศษมากก็เพราะศีล ศีลแปลว่าปกติ คือปกติกายวาจาไม่กำเริบในทางทุจจริตผิดต่อพุทธานุญาต เมื่อจะจำแนกโดยประเภท ศีลก็มีมากมายหลายประการ เรียกว่ามหาศีลบ้าง มัชฌิมศีลบ้าง จุลศีลบ้าง จัดเป็นศีลของภิกษุบ้าง เมื่อเอาแต่ย่อเพียงข้อปฏิบัติก็คือ ศีลของคฤหัสถ์อย่างหนึ่ง ศีลของบรรพชิตอย่างหนึ่ง หรือเรียกว่า อาคาริยวินัยอย่างหนึ่ง อนาคาริยวินัยอย่างหนึ่ง อาคาริยวินัย วินัยของผู้อยู่ครองเรือน อนาคาริยวินัย วินัยของผู้ไม่ได้อยู่ครองเรือน ศีลห้าเรียกว่านิจศีล ศีลแปด เรียกว่าอุโบสถศีล ศีลสิบ คือกรรมบถสิบเรียกอติเรกศีล ศีลห้าเป็นต้น เหล่านี้เป็นศีลของคฤหัสถ์ชนจะต้องพึงรักษา จตุปาริสุทธิศีลสี่ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทรียสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล เป็นศีลของภิกษุซึ่งจำจะงดไว้ จะแสดงแต่ศีลของคฤหัสถ์ที่ควรปฏิบัติทุกวันก่อนคือศีลห้า ซึ่งเป็นศีลของมนุษยชนทั้งในพุทธกาลและนอกพุทธกาล แม้ถึงองค์สมเด็จพระโลกุตตมาจารย์มาอุบัติบังเกิดในโลกแล้ว ที่จะทรงเลิกลัดตัดทอนให้น้อยลงเป็นสี่หรือเป็นสามหรือเป็นสองหรือเป็นหนึ่งมิได้มีเลย เมื่อพระองค์ทรงเทศนาสั่งสอนว่าด้วยศีลของคฤหัสถ์ในสูตรใด ก็ทรงยกศีลห้า

ขึ้นบัญญัติว่าเป็นศีลของคฤหัสถ์ในที่ทุกสถาน ที่จะทรงลัดตัดเสียโดยประการใด ๆ มิได้มี ศีลห้านี้อย่างน้อยที่สุดควรที่พุทธบริษัทจะปฏิบัติให้ตลอดกาลเป็นนิตย์ ด้วยอำนาจวิรัติทั้งสองคือ สมาทานวิรัติ งดเว้นด้วยสมาทานอย่างหนึ่ง สัมปัตตวิรัติ งดเว้นจากกายทุจจริต วจีทุจจริต เมื่อสิ่งที่ล่วงมาประสพเข้าไม่ล่วงเกินอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลมารักษาศีลโดยวิรัติทั้งสองดังกล่าวมานี้ให้ไพบูลย์ จัดเป็นศีลสังวร ความสำรวมในศีล เป็นผู้มีศีล เมื่อบุคคลรักษาศีลโดยสมาทานแล้ว มิได้มีความสำรวมต่อไป ณ ภายหลัง เป็นเหตุให้ล่วงศีลได้โดยง่าย ส่วนศีลของพระโสดาบันอริยบุคคล จัดเป็นสมุจเฉทวิรัติ เว้นจากด้วยอำนาจอริยมรรค กิจที่จะล่วงศีลของท่านไม่มีเสมอชีวิต แม้ถึงอินทร์ พรหม ยม ยักษ์ จะให้ท่านล่วงศีลโดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้เลยเป็นอันขาด ท่านไม่ต้องลูบคลำปรามาสในเรื่องศีลอีกต่อไป ส่วนปุถุชนเช่นเรายังต้องปรามาส ด้วยสังวรระวังอยู่เสมอ เมื่อมาสำรวมเป็นศีลสังวร เป็นผู้มีศีลอยู่แล้วย่อมรับส่วนอานิสงส์เห็นประจักษ์ในชาตินี้ คือ ผู้มีศีลย่อมได้โภคสมบัติ พัสดุสมบัติใหญ่ ๆ ไพศาล มีความไม่ประมาทไม่มัวเมา อันนี้เป็นอานิสงส์ที่หนึ่ง กิตติศัพท์แห่งผู้มีศีลย่อมไพเราะปราศจากโทษ ควรบัณฑิตจะพึงนับถือเชยชมสาธุการฟุ้งตลบไปในนานาสถานสรรพทิศจับใจของมนุษย์ เทพยดา อันนี้เป็นอานิสงส์ที่สอง คนผู้มีศีลเมื่อจะย่างเข้าสมาคมกษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี สมณบริษัท มณฑลใด ๆ ก็มิได้สยดสยองครั่นคร้ามเกรงเดชานุภาพ ย่อมองอาจเข้าไปใกล้โดยสดวก อันนี้เป็นอานิสงส์ที่สาม ผู้มีศีลย่อมเป็นผู้ไม่หลงทำกาลกิริยา อันนี้เป็นอานิสงส์ที่สี่ เพราะความแตกแห่งกายเบื้องหน้าแต่มรณะ ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ อันนี้เป็นอานิสงส์ที่ห้า เมื่อผู้มีศีลจุติจากโลกสวรรค์มาบังเกิดในมนุษย์ ด้วยอำนาจเว้นจากปาณาติบาตจะได้เป็นผู้มีอายุยืน อำนาจเว้นจากอทินนาทานจะให้เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมบัติไม่ขัดสน อำนาจเว้นจากกาเมสุมิจฉาจารจะให้เป็นผู้ไม่มีศัตรูมาทำร้ายรังแก อำนาจเว้นจากมุสาวาทจะให้เป็นผู้ไม่ถูกกล่าวข่มขี่ด้วยเรื่องอันไม่เป็นจริง

อำนาจเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน จะให้เป็นผู้ไม่คลั่งไคล้บ้าใบ้เสียจริตมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ ควรแก่การบริโภคแลบำเพ็ญกุศลในอัตตภาพเป็นมนุษย์นั้น คุณสมบัติส่วนอิฏฐวิบากขันธ์ มีอายุยืนเป็นต้นนี้ ล้วนเป็นอิฏฐารมณ์ที่ปรารถนาของสัตว์ทั้งหลาย ศีลห้านี้เป็นน้อยที่สุดของพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้ารวบรัดตัดทอนเป็นสามหรือสี่ ก็จะไม่ได้รับความสุขสำราญในชาติที่เกิดเป็นมนุษย์เต็มที่ เมื่อรักษาแต่ปาณาติบาตอย่างเดียว ก็จะมีแต่อายุยืนอย่างเดียวแต่ขัดสนจนกันมาก มีศัตรูปองร้าย และมีผู้ใหญ่กล่าวตู่ฟ้องร้องด้วยความไม่จริง ทั้งจิตใจก็บ้าใบ้ใหลหลง เมื่อมารักษาอทินนาทานหรือกาเมสุมิจฉาจารหรือมุสาวาทหรือสุราอย่างใดอย่างหนึ่งก็จะได้รับผลอย่างเดียวดังนัยที่กล่าวแล้ว เมื่อมารักษาสิกขาบททั้งสี่ แต่สิกขาบทที่ห้ามิได้รักษาก็จะเอาสุขไม่ได้เหมือนกัน คือมีอายุยืนมีทรัพย์ไม่มีสัตว์ปองร้าย ไม่มีผู้กล่าวตู่ด้วยเรื่องไม่จริง แต่ต้องเป็นบ้าคลั่งไคล้หลงใหล ไม่ควรแก่การบริโภคสวยสุข เพราะฉะนั้น ควรต้องรักษาทั้งห้าสิกขาบทจึงจะสำเร็จความสุข อนึ่งบุคคลจะถึงสุคติโลกสวรรค์ก็เพราะศีล เหตุนี้ศีลจึงจัดเป็นศีลมัยเป็นบุญกิริยาวัตถุประการหนึ่ง ศีลนี้อาจให้ถึงนิพพานได้ก็จริง แต่ยังเป็นบุพพภาคปฏิบัติ ข้อปฏิบัติขั้นต่ำที่จะก้าวขึ้นไปสู่ชั้นบน กล่าวคือ ภาวนา เมื่อผู้ปฏิบัติหวังต่อสุขที่ยิ่ง กล่าวคือพระนิพพาน จะยุติเพียงศีลเท่านี้หาควรไม่ ควรจะขยับขึ้นไปสู่ชั้นเบื้องบน คือ ภาวนา เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสภาวนามัยในลำดับแห่งศีล ก็ภาวนานั้นแปลว่าเจริญหรือให้เกิด ได้แก่สมถ-ภาวนาและวิปัสสนาภาวนา รวมเป็นสองอย่าง สมถภาวนา แปลว่าเจริญธรรมเครื่องสงบระงับหรือทำธรรมเครื่องสงบระงับให้เกิดให้เป็นขึ้น วิปัสสนาภาวนาแปลว่าเจริญปัญญาเครื่องเห็นแจ้งหรือทำปัญญาเครื่องเห็นแจ้งให้เกิด ก็ภาวนาทั้งสองนี้ จะได้อธิบายในภายหลัง ภาวนาโดยประเภทเป็นสองนี่แหละจะทำผู้ปฏิบัติให้ได้รับความสุขอย่างยิ่ง จึงจัดเป็นภาวนามัย บุญกิริยาวัตถุประการหนึ่ง บุญกิริยาวัตถุสิบ ประการ เมื่อย่นลงเป็นสาม คือทานมัยอย่างหนึ่ง ศีลมัย

อย่างหนึ่ง ภาวนามัยอย่างหนึ่ง ทานศีลภาวนาที่แสดงมาแล้วนี้จัดเป็นบุญกุศล บุคคลผู้ยังบุญกุศลให้เข้าไปถึงพร้อม ชื่อกุสลสฺสูปสัมปทา เป็นศาสนาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าประการหนึ่ง

ข้อซึ่งว่า สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใสนั้นโดยอธิบายว่า "ปกติมโน หิ ภวงฺคจิตฺตํ น ปุริมภวงฺคจิตฺตํ เอว เตนาห ภควา ปภสฺสรมิทํ อุปกิลิฏฺฐํ ธรรมชาติจิตที่ไม่ระคนปนด้วยอุปกิเลสเป็นจิตผ่องใสดังจิตพระอริยะ จิตระคนปนด้วยกิเลสเป็นจิตไม่ใสขุ่นมัว ดังจิตปุถุชน ดังน้ำน้อยในท่าเป็นที่อาบ ฉะนั้น แท้จริงสัตว์ทั้งหลายยังมีบุตร ภรรยา สามี ญาติซ้ายขวาหน้าหลัง กับบริษัทบริวารประเทศบ้านเมือง ยังต้องหาบคอนค้าขายถ่อพายแจวโล้อยู่ก็ดี ยังต้องขีดเขียนเล่าเรียนอยู่ก็ดี ยังต้องการคุ้มครองเคหสถานบ้านเรือนเรือกสวนไร่นาเพื่อกันอันตรายโจรผู้ร้าย และยังรวบรัดจัดหาแกล้วทหารศัตราวุธเพื่อกำจัดศัตรูปัจจามิตรที่ใกล้ชิดอยู่ก็ดี แต่ละพวก ๆ ต้องใช้จิต ด้วยราคะ โทสะ โมหะ โลภะ อยู่ทุกถ้วนหน้า ราคะ โทสะ โมหะ นี้เป็นอุปกิเลสทำจิตให้เศร้าหมองขุ่นมัวไม่ผ่องใส ด้วยมาทำจิตให้ดิ้นรน เมื่อจิตดิ้นรนเหตุอุปกิเลสเช่นนี้ ควรที่บัณฑิตจะพึงดัดทรมาน สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ทรงสอนไว้ว่า ผนฺทนํ จปลํ จิตฺตํ ฯลฯ มารเธยฺยํ ปหาตเว เมื่อบุคคลมีจิตอันดิ้นรนมาปราบปรามให้หยุดด้วยฌานสมบัติ ชื่อว่าทำจิตของตนให้ผ่องใส กล่าวคือไม่ให้จิตเป็นไปในเครื่องเศร้าหมอง จิตเมื่อบุคคลปกครองรักษาดังกล่าวนี้เป็นสุข เพราะเหตุนั้นพุทธบริษัทจึงดัดจิตไม่ให้ตกไปในที่เป็นที่มัว ให้เป็นจิตใสสอาดจะได้รับความสุข การที่ทำจิตของตนให้ผ่องใสบริสุทธิ์นี้ เป็นศาสนธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลายทั้งปวงอย่างหนึ่ง การไม่ทำบาปทั้งปวงมีพระโอวาทของพระองค์ทรงแสดงว่า อนูปวาโท อนูปฆาโต ฯลฯ เอตํ พุทฺธานสาสนํ แปลว่า การไม่เข้าไปกล่าว และการไม่เข้าไปกระทบกระทั่งการสำรวมในพระปาฏิโมกข์ และรู้ประมาณในโภชนะและนอนนั่งในเสนาสนะอันสงัด และประกอบในอธิจิตฺ

โดยเอื้อเพื่อชื่อว่าเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ข้อซึ่งว่าอนูปวาโท นั้น หมายเอาศีลเป็นไปในวาจา ข้อซึ่งว่าอนูปฆาโตนั้น หมายเอาศีลเป็นไปใน กาย ปาฏิโมกฺเข จ สํวโรนั้น หมายเอาปาฏิโมกขสังวรศีล มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ นั้น หมายเอาอาชีวปาริสุทธิศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล เมื่อรวมกล่าว แล้ว ตั้งแต่การเข้าไปกล่าวถึงการรู้ประมาณในภัตต์จัดเรียกว่าเป็นศีล ส่วนจตุ ปาริสุทธิศีลรู้ประมาณในการแสวงหา รู้ประมาณในการเก็บรักษา รู้ประมาณ ในการพิจารณา รู้โภชนะอันประกอบด้วยธรรมและโภชนะอันไม่ประกอบด้วย ธรรม เมื่อรู้จักสภาพห้าอย่างนี้แล้ว พึงพิจารณาโดยสถานห้าประการนั้น โดย นัยที่กล่าวแล้วข้างต้น ให้เกิดญาณความรู้แน่ว่าตนจะต้องเป็นอย่างนั้นจริงและ สังเวชสลดจิต เมื่อพิจารณาไปไม่เกิดญาณและสังเวชก็พึงพิจารณาถอยหลังเข้า ไปตั้งตนแต่ยังเยาว์แรกจำความได้ จนถึงวันที่พิจารณานั้น ในระหว่างเท่านี้ ร่างกายแก่แปรมาแล้วเพียงเท่าใด ตั้งแต่แรกเกิดมาก็ยังมีกายอันอ่อน ครั้น กาลล่วงไป ๆ ก็แก่ขึ้น ๆ จนคลานได้ ยืนได้ เดินได้ วิ่งได้ เป็นเด็ก ขนาด กลาง ขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในปฐมวัย เป็นหนุ่ม เป็นสาว ครั้นล่วงปฐม วัยแล้วย่างเข้ามัชฌิมวัย ท่ามกลางอายุ ครั้นล่วงปัจฉิมวัยที่สุด ทรวดทรง อันใดที่สดใสผุดผ่องงดงาม ทรวดทรงสัณฐานนั้นก็อันตรธานสูญหาย ร่างกาย ก็กลับวิการไปสิ้น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเป็นเกลียว เส้นเอ็นรึงรัด ประหนึ่งเถาวัลย์พันต้นไม้ ตามืด หูตึง สติฟั่นเฟือนหลงไหล กำลังที่ บริบูรณ์ก็เสื่อมถอยน้อยลง ที่เป็นเช่นนี้เพราะอะไร เมื่อเทียบเคียงรูปกาย และสมบัติวิบัติของรูปกาย ซึ่งเป็นไปในวัยนั้น ๆ เข้าแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าที่เป็น อย่างนี้เพราะความแก่ให้แปรมา เปรียบเหมือนดอกไม้เมื่อแรกก็ยังเล็กและอ่อน อยู่ ครั้นกาลล่วงไป ๆ ก็แก่ขึ้น ๆ จนถึงแย้มและบานกำลังเป็นที่น่าปรารถนาของ บุคคล ครั้นแล้วก็ร่วงโรยเหี่ยวแห้งไป ข้อนี้ฉันใด รูปกายนี้ฉันนั้น จำ เดิมแต่ต้นก็ยังอ่อน ความแก่ชักแปรมาจนถึงปฐมวัย เป็นหนุ่มสาวบริบูรณ์

ด้วยทรวดทรงสัณฐาน เปรียบเหมือนดอกไม้ที่กำลังแย้มบาน ครั้นแล้วก็ทรุดโทรมเสียทรวดทรงสัณฐานคร่ำคร่าไป เปรียบเหมือนดอกไม้ที่ร่วงโรยเหี่ยวแห้ง ความแก่นี้ไม่เป็นที่ปรารถนาชอบใจของใครเลย อยากแต่จะเป็นหนุ่มเป็นสาวอยู่ทุกเมื่อ ถึงอย่างนั้นก็ไม่ได้สมความปรารถนา เมื่อเกิดญาณความรู้อย่างนี้แล้วพึงพิจารณาว่าเราเป็นผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ พึงก่อให้เกิดความสังเวชในสังขารที่ต้องเป็นอยู่อย่างนี้ อนึ่ง พึงพิจารณาดูกายนี้ที่ไม่ตั้งอยู่ได้ในความสุขเป็นนิจกาล ต้องบริหารรักษาด้วยผลัดเปลี่ยนอิริยาบถนั่งนอน ยืน เดิน แก้เมื่อยขัด เสพข้าวน้ำบำบัดหิวกระหาย แสวงหาอุบายระงับเย็นร้อนอยู่เสมอ ถ้าว่าจะสำเร็จอิริยาบถอันใดอันหนึ่งแต่อย่างเดียวหรือมากแต่ไม่ครบ ก็จะเกิดเมื่อยขบเห็นได้ทันที หรือไม่เสพข้าวน้ำ ปล่อยให้ล่วงเวลาก็จะเกิดหิวกระหาย ไม่แสวงหาอุบายระงับเย็นร้อนก็จะทนมิได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะเห็นได้ว่าร่างกายนี้มีพยาธิเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ ไม่ต้องกล่าวถึงโรคภายนอกที่จะเกิดมีในกาลบางคราว ที่เรียกว่าเจ็บเพราะโรคนั้น เมื่อเกิดขึ้นก็ให้รู้ได้ชัดว่าเจ็บ แม้ความเจ็บนี้ก็ไม่เป็นที่ปรารถนาของใครเลย อยากแต่จะให้เป็นคนไม่มีโรคเป็นนิตย์ ถึงอย่างนั้นก็ไม่ได้สมความปรารถนา เมื่อเกิดญาณความรู้อย่างนี้แล้ว พึงพิจารณาว่าเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ พึงก่อให้เกิดความสังเวชในสังขารที่ต้องเป็นอยู่อย่างนี้ อนึ่งพึงพิจารณาดูถึงคนที่ตนรู้จักซึ่งตายล่วงไป ๆ แล้วนั้น ในคนเหล่านั้นบางคนก็ตายเสียแต่ยังเป็นเด็ก บางคนก็ตายเสียแต่ในปฐมวัยกำลังเป็นหนุ่มเป็นสาว บางคนก็ตายเสียแต่ในมัชฌิมวัยท่ามกลางอายุ บางคนก็อยู่มาได้จนถึงปัจฉิมวัยที่สุดอายุ ถึงอย่างนั้นก็ล่วงความตายไปไม่ได้ ก็ต้องตายเหมือนกัน เขาฉันใดเราก็ฉันนั้นและจะตายเมื่อใดก็รู้ไม่ได้ เพราะชีวิตของสัตว์ที่เกิดมาแล้วนี้ ไม่มีอะไรเป็นเครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ได้ว่าจะต้องอยู่เพียงเท่าใด เพราะประ-กอบด้วยอันตรายภายนอกภายในเป็นอันมาก เหมือนไฟที่บุคคลตามไว้ที่กลาง

แจ้ง ธรรมดาว่าไฟที่บุคคลตามไว้ในที่แจ้งเมื่อลมพัดมาในแปดทิศ แต่ทิศใดทิศหนึ่งถ้าทนลมมิได้ก็จะพลันดับหรือว่าแม้ลมไม่พัดมา เมื่อไส้และน้ำมันเป็นต้นหมดแล้วก็จะดับไปเองข้อนี้ฉันใดชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้วนี้ย่อมประ–กอบด้วยอันตรายภายนอกและภายในเป็นอันมาก ถ้าอันตรายภายนอกเป็นต้นว่าต้องประหารแต่ผู้อื่นก็ดี สัตว์มีพิษกัดก็ดี ตกจากที่สูงมีต้นไม้และภูเขาเป็นต้นก็ดี ของที่หนักพังทับล้มตายก็ดี บริโภคยาเบื่อยาเมาเข้าไปก็ดี ต้องสายอสุนีบาตก็ดี ต้องอันตรายที่มีมาแต่เหตุภายนอกอื่น ๆ อีกก็ดี หรือมิฉะนั้นถ้าอันตรายภายในเป็นต้นว่าธาตุทั้งสี่พิการ คือไม่เป็นไปเสมอยิ่งขึ้นหรือหย่อนลง ให้เกิดโรคลงท้องก็ดี จุกเสียดก็ดี ลมจับก็ดี ไข้มีพิษก็ดี โรคอื่น ๆ ก็ดี หรือต้องทั้งอันตรายภายในภายนอก คือฤดูวิบัติแล้วเป็นเหตุให้ธาตุภายในกำเริบ เมื่อทนอันตรายนั้น ๆ ไม่ได้ก็ย่อมดับไป หรือว่าเมื่ออันตรายภายนอกภายในไม่มีมา หรือมีมาบ้างแก้ไขเยียวยาไม่ได้ ถึงอย่างนั้นเมื่อวันคืนทั้งหลายล่วงไป ๆ ใช่แต่จะล่วงไปแต่วันคืนเท่านั้นเปล่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็ย่อมสิ้นไปหมดไปตามวันคืนที่ล่วงไป ๆ นั้นทุกวันทุกเวลา เมื่อชีวิตอินทรีย์ที่สำหรับเลี้ยงรูปกายกับทั้งใจให้เป็นอยู่ได้นั้นสิ้นไปแล้ว ก็พลันถึงความตาย เปรียบเหมือนคนที่เกิดมาควรจะมีอายุยืนอยู่ได้แปดสิบปีหรือยิ่งกว่านั้นก็ดี ถ้าต้องอันตรายภายนอกภายในอันใดอันหนึ่ง แก้ไขเยียวยาไว้ไม่ได้ ก็จะดับเสียในระหว่างยังไม่ทันถึงกำหนด ถ้าป้องกันอันตรายไว้ได้ เมื่อวันคืนล่วงไป ๆ ถึงกำหนดแปดสิบปีหรือยิ่งกว่านั้นเข้า อายุนั้นก็จะสิ้นไปดับไป เมื่อเกิดญาณรู้ว่าเราจะต้องตายเป็นแน่แท้ และจะต้องตายเมื่อไรไม่รู้ได้อย่างนี้แล้วพึงพิจารณาว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ พึงก่อให้เกิดความสังเวชในสังขารที่ต้องเป็นอยู่อย่างนี้ อนึ่งพึงพิจารณาดูคนทั้งหลายที่ตายไปแล้ว ๆ คนเหล่านั้นจำต้องละทิ้งพัสดุที่มีวิญญาณ ที่ตนกำหนดหวงแหนว่าเป็นของตนทั้งหมดแล้วแลไป จะหาเอาสิ่งหนึ่งสิ่งใดนอกจากกรรมคือกุศลและอกุศลไปได้แม้แต่

สักสิ่งหนึ่ง ของทั้งปวงนั้นคนอื่นย่อมถือเอาเป็นของเขา ด้วยแบ่งปันกันตามความพร้อมเพรียงหรือแย่งชิงเอา แม้คนอื่นนั้นเล่าก็จำต้องละทิ้งพัสดุนั้น ในเวลาเมื่อทำลายขันธ์สิ้นชีวิตเหมือนฉะนั้น พัสดุทั้งปวงนั้นก็ชื่อว่าตกเป็นของสำหรับถมแผ่นดิน ไม่มีใครนำไปได้แม้แต่สักสิ่งหนึ่ง เขาฉันใดเราก็จักเป็นฉันนั้น ข้อนี้กำหนดว่าด้วยกาลนานที่สุด ถ้าวิบัติมีมาแล้วแม้ยังไม่ทันถึงสิ้นชีวิต พัสดุนั้น ๆ ย่อมอันตรธานเสื่อมสูญไปก่อนบ้าง ตนต้องพลัดพรากจากพัสดุนั้น ๆ บ้างไม่สามารถจะปกครองป้องกันไว้ได้ แต่ในชั่วชีวิตยังอยู่เมื่อเกิดญาณความรู้ว่าเราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจอย่างนี้ พึงพิจารณาว่าเราจะต้องละเว้นจากของรักของชอบใจทั้งปวง พึงก่อให้เกิดความสังเวชในสังขารที่จะต้องเป็นอยู่อย่างนี้ อนึ่งพึงพิจารณาถึงสุจริตทุจจริตและผลของสุจริตทุจจริตและผู้ประพฤติสุจริตทุจจริตนั้นด้วยปัญญาที่ชอบ ก็จะเห็นได้ว่า สุจริตความประพฤติดีด้วยกายวาจาใจ มีผลเป็นสุข ๆ เป็นผลเกิดมาแต่สุจริตเป็นเหตุ ชนผู้ประพฤติสุจริตนั้นย่อมได้สุขกายสุขใจ ทุจจริตความประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจมีผลเป็นทุกข์ๆเป็นผลเกิดมาแต่ทุจจริตเป็นเหตุ ชนผู้ประพฤติทุจจริตนั้น ย่อมได้ทุกข์กายทุกข์ใจ เพราะเหตุปรากฏอยู่ด้วยนัยตา ทราบอยู่ด้วยหูว่า คนที่เขาได้ดีตั้งอยู่ในความสุขไม่ต้องเสวยทุกข์ความร้อนใจอยู่เป็นนิตย์ ก็เพราะเขาประพฤติดีประพฤติชอบ คนที่ได้ชั่วตั้งอยู่ในความทุกข์อยู่ไม่เป็นสุข ต้องเสวยความร้อนใจอยู่เป็นนิตย์ ก็เพราะประพฤติไม่ดีไม่ชอบ หรือบางคราวเราเองก็ดี ผู้อื่นก็ดีที่ได้ดีได้ชั่วด้วยไม่ปรากฏว่ามีมาเพราะเหตุอะไร ดีชั่วที่ได้นั้นเป็นผลของอะไรก็ไม่ทราบถึงอย่างนั้นก็ควรเข้าใจว่าได้ดีเพราะประพฤติดี ได้ชั่วเพราะความประพฤติชั่ว แต่หากเราไม่เห็นเอง เพราะความที่เรามาเข้าใจอย่างนี้ เป็นเหตุที่จะให้เราประพฤติดี แล้วได้รับผลของความดีนั้นเป็นความชอบกว่าที่จะถือว่าจะดีก็ดีเองจะชั่วก็ชั่วเอง เพราะความถืออย่างนี้ เป็นเหตุที่จะชักพาเราให้ประพฤติเหินห่างจากความดีความชอบ ให้ประกอบแต่ความชั่วลามกแล้วได้รับผลของความ

ชั่วนั้น เมื่อเกิดญาณรู้เราทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วอย่างนี้แล้ว พึงพิจารณาว่าเราเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว เราจักต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นดังนี้ พึงก่อให้เกิดความสังเวชในการทำบาปและได้รับผลของบาป เมื่อผู้มีปัญญามาพิจารณาในสถานทั้งห้านี้ เกิดญาณรู้ตามความเป็นจริงอย่างไรและเกิดความสังเวชสลดใจ ก็เป็นตัวปัจจเวกขณะอยู่เอง ถึงอย่างนั้นปุถุชนคนเราเมื่อไม่หมั่นคิดก็มักลืม ๆ เสียพาให้ประมาทไป จึงได้กล่าวว่า เมื่อเกิดญาณรู้ว่าอย่างนั้น ๆ แล้วพึงพิจารณาอย่างนั้น ๆ เพื่อเป็นการเตือนใจให้หมั่นคำนึงคิดเนือง ๆ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจประโยชน์อะไรจึงตรัสสอนให้สตรี บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิตหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ในสถานทั้งห้านี้ ความเมาสามประการคือ เมาในวัยนี้ว่ายังหนุ่มสาวอยู่ เมาว่าไม่มีโรค เมาในชีวิตว่ายังห่างจากความตาย และความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในของที่รักสี่ประการนี้ ย่อมมีทั่วไปแก่สตรีบุรุษคฤหัสถ์บรรพชิตผู้อยู่โดยประมาท เมื่อสตรีบุรุษคฤหัสถ์บรรพชิตเมาอยู่เพราะความเมาสามประการนี้ แลกำหนัดอยู่ในของที่รักก็ชักให้ประมาทระเริงหลง ไม่คิดถึงตนที่เป็นสัตว์ตกอยู่ในวิสัยของความแก่ความเจ็บความตาย ไม่ตั้งใจที่จะบำเพ็ญกุศลความดีความชอบ ซึ่งจะเป็นที่พึ่งของตนทั้งปัจจุบันและในภายภาคหน้า นึกจะประพฤติสิ่งใดก็ประพฤติไปตามปรารถนา ด้วยกายบ้าง ด้วยวาจาบ้าง ด้วยใจบ้าง ไม่เลือกว่าเป็นสุจริตหรือทุจจริต ไม่คิดว่าเป็นความดีหรือชั่ว ฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ประพฤติผิดในกามบ้าง พูดปดบ้างพูดส่อเสียดบ้าง พูดหยาบบ้าง พูดเหลวไหลหาประโยชน์มิได้บ้าง โลภมุ่งหมายเอาพัสดุของคนอื่นมาเป็นของตนบ้าง ผูกพยาบาทปองร้ายเขาให้ถึงความพินาศฉิบหาย หรือได้ความทุกข์ยากลำบากบ้าง เห็นผิดจากคลองธรรมที่แท้จริงบ้าง หรือประพฤติความชั่วด้วยกายวาจาใจ นอกจากสิบอย่างนี้ก็ดี เมื่อประพฤติทุจจริตเพราะอาศัยความเมาสามประการ และความกำหนัดในของรัก

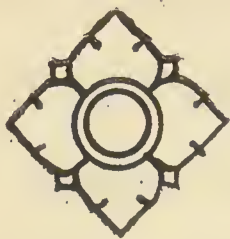
เป็นเหตุอยู่อย่างนี้ เมื่อใดทุจจริตที่ตนประพฤตินั้นได้ช่องให้ผล เมื่อนั้นตนก็จะต้องเสวยทุกข์โทมนัสซึ่งเป็นผลของทุจจริตนั้นทันตาเห็น เมื่อทุจจริตนั้นยังไม่ได้ช่องที่จะให้ผลก็จะเป็นประหนึ่งเงาติดตามตน คอยเผาให้ได้ความเร่าร้อนอยู่เป็นนิตย์จนกว่าจะได้ช่อง

เมื่อใดคฤหัสถ์และบรรพชิตสตรีหรือบุรุษมาพิจารณาอยู่เนือง ๆ ในสถานที่ต้นว่า เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้ดังนี้ ก็จะมาละความเมาในวัยว่ายังหนุ่มสาว อันเป็นเหตุให้ประพฤติทุจจริตเสียให้สิ้นได้ หรือทำให้น้อยเบาบางลงกว่าก่อน เมื่อมาพิจารณาเนือง ๆ ในสถานที่สองว่า เราเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ดังนี้ ก็จะละความเมาว่าไม่มีโรคอันเป็นเหตุให้ประพฤติทุจจริตเสียให้สิ้นได้หรือทำให้น้อยเบาบางลงกว่าก่อน เมื่อมาพิจารณาเนือง ๆ ในสถานที่สามว่า เราเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ดังนี้ ก็จะมาละความเมาในชีวิตว่ายังห่างจากความตายเสียให้สิ้นได้ หรือทำให้น้อยเบาบางลงกว่าก่อน เมื่อมาพิจารณาเนือง ๆ ในสถานที่สี่ว่า เราต้องละเว้นเป็นต่าง ๆ จากของรักของชอบใจทั้งปวงดังนี้ ก็จะมาละความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในของที่รักทั้งหลายเสียให้สิ้นได้ หรือทำให้น้อยเบาบางลงกว่าก่อน เมื่อพิจารณาเนือง ๆ ในสถานที่ห้าว่า เราเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตามชั่วก็ตาม เราจักต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น ๆ ดังนี้ ก็จะมาละทุจจริต ความประพฤติชั่วเสียให้สิ้นได้ หรือทำให้น้อยเบาบางลงกว่าก่อน เพราะผู้ที่เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่วอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเห็นชีวิตอันนี้น้อยไม่ยืนนาน อันความแก่รุกรันเร่งเข้าไปใกล้ความเจ็บ ๆ รุกรันเข้าไปใกล้ความตายทุกคืนวัน เปรียบเหมือนคนเลี้ยงโคไล่ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากินฉะนั้น ความตายเล่าก็ไม่มีใครรับประกันได้แน่ว่าในระหว่างเท่านี้ ๆ จักยัง

ไม่มีมาถึง เมื่อมาถึงแล้วไม่มีคติวิสัยที่จะแก้ไขหรือผัดเพี้ยนได้เลย อนึ่งมาเห็นความที่ตนจะต้องวิปโยคพลัดพรากจากของที่รักที่ชอบใจด้วยเหตุสองสถานคือ ของที่รักที่ชอบใจจะเสื่อมสูญ อันละตนไปก่อนบ้าง ตนจะต้องละทิ้งไปก่อนเพราะอันตรายหรือมรณะบ้างเป็นอารมณ์ เมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ก็จะห้ามความเมาทั้งสามนั้นเสียให้สิ้นเชิงหรือทำให้น้อยเบาบางลง ไม่สามารถจะประพฤติทุจจริต เพราะอาศัยความเมาและของรักเป็นเหตุได้เพราะกลัวจะตามให้ผลในปัจจุบันและภายภาคหน้า จะมีแต่ตั้งหน้าแสวงหาความดี ความชอบซึ่งเป็นส่วนสุจริตไว้ เป็นที่พึ่งของตน เปรียบเหมือนคนจะเดินทางไกล ต้องเตรียมตัวหาเสบียงเครื่องเดินทางฉะนั้น เมื่อใดสุจริตที่ตนประพฤตินั้นได้ช่องให้ผล เมื่อนั้นตนก็จะเสวยสุขสมบัติซึ่งเป็นผลของสุจริตนั้น เมื่อสุจริตนั้นยังไม่ได้ช่องที่จะให้ผล ก็จะเป็นประหนึ่งเงาติดตามตนคอยอำนวยสุขให้อยู่เป็นนิตย์จน กว่าจะได้ช่องเมื่อใด สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยอำนาจประโยชน์อย่างนี้ จึงตรัสสอนให้สตรี บุรุษ คฤหัสถ์บรรพชิตหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ในสถานห้าประการนั้น อีกประการหนึ่งทรงสอนให้พิจารณาว่า ใช่ว่าเราเป็นผู้มีความแก่ความเจ็บความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ ความเจ็บ ความตายไปแต่ผู้เดียวหามิได้ ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงบรรดามาอยู่ ไปอยู่ จุติอยู่ เกิดอยู่ ก็ล้วนจะต้องเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ใช่ว่าเราจะเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราจักทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว จักต้องเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นแต่ผู้เดียวหามิได้ ถึงสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงบรรดามาอยู่ ไปอยู่ จุติอยู่ เกิดอยู่ ก็ล้วนเป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เขาจักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว จักเป็นผู้รับผลกรรมนั้น ๆ เหมือนกันดังนี้ ข้อที่ทรงสอนให้พิจารณาในอภิณหปัจจเวกขณะห้าสถาน ทั้งสองอย่างดังกล่าวมาแล้วนั้น ชื่อว่าทรงสอนในกัมมัสสกตาญาณ ให้รู้ความที่สัตว์มีกรรม คือ บุญบาปเป็นของตนอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทรงสอนให้เห็น

สังขารซึ่งสมมติว่าสัตว์เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วดับไปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาโดยปริยายอย่างหนึ่ง ข้อที่ทรงสอนให้พิจารณาในสถานทั้งห้านั้น เพื่อจะให้บันเทาความเมาสามประการและความกำหนัดในของที่รักอันเป็นเหตุให้ประพฤติทุจจริตข้างต้นนั้น ชื่อว่าทรงสอนในกัมมัสสกตาญาณให้รู้ความที่สัตว์ มีกรรมคือบุญบาปเป็นของตน ข้อที่ทรงสอนให้พิจารณาในสถานที่ห้าว่า เรามีกรรมเป็นกำเนิดนั้น ชื่อว่าทรงสอนให้เห็นสังขารซึ่งสมมติว่าเราก็ดี สมมติว่าผู้อื่นก็ดี เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย คือ กรรม ข้อที่ทรงสอนให้พิจารณาในสถานที่สามข้างต้นนั้น ชื่อว่าทรงสอนให้เห็นว่า สังขารอันเกิดขึ้นเพราะกรรมเป็นปัจจัยอย่างนี้แล้วดับไปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เมื่อบุคคลมาพิจารณาในสถานทั้งสามข้างต้นนั้นด้วยปัญญาอันชอบ ก็จะเห็นปรากฏว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเพราะความแก่ชักให้แปรผันไปทุกที เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเพราะความตาย ต้องวิโยคพลัดพรากจากพัสดุทั้งหลายซึ่งเป็นที่ชอบใจ เป็นทุกข์เพราะความเจ็บไข้เบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ เป็นอนัตตาไม่เป็นตัวตน เพราะไม่เป็นไปในอำนาจความปรารถนา เหตุว่า ความแก่ ความเจ็บ ความตายและความวิโยคพลัดพรากจากของที่รักใคร่ชอบใจนั้น ไม่เป็นที่ปรารถนาของผู้ใดไม่มีใครอยากได้เลย ล้วนแต่อยากจะให้เป็นหนุ่มสาวอยู่ทุกเมื่อ และอยากให้อยู่สบายไม่มีเจ็บไข้มาเบียดเบียน อยากให้ตั้งอยู่ทุกเมื่อไม่รู้จักตาย ถึงว่าจะต้องตายก็ขอให้มีชีวิตไปได้นาน ๆ แต่ที่แท้ก็ไม่อยากตายเลย แต่รู้ว่าไม่สำเร็จได้ตามความปรารถนา จึงขอผลัดลงมาเพียงให้อยู่ได้นาน ๆ สักหน่อย อยากให้ของที่รักที่ชอบใจทั้งปวงอย่าวิบัติแปรผัน ตนเองเล่าขอให้ได้อยู่ปกครองของนั้นอยู่เสมอเป็นนิตย์ เมื่อบุคคลปรารถนาอย่างไร ๆ สังขารก็ไม่เป็นไปตามความปรารถนาอย่างนั้น ๆ วิปริตแปรผันไปทุกสิ่ง เพราะฉะนั้นสังขารจึงเป็นอนัตตาไม่เป็นตัวตนสัตว์บุคคลเราเขา ถ้าไม่ใช่ตัวตนจะเป็นอันใดเล่า เป็นแต่สังขารที่ปัจจัยตกแต่งให้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แปรปรวนเป็นอย่างอื่นไป เป็นทุกข์ อันสัตว์ที่หลงในสมมติปรารถนาถือมั่นด้วยอุปาทาน อดทนได้ด้วยยาก เพราะร้อน

ด้วยไฟ คือกิเลสและกองทุกข์คือ เกิดแก่ตายและทุกข์อื่น ๆ มีโศกเป็นต้น ไม่เป็นสัตว์บุคคล ไม่ใช่ของใคร ไม่เป็นใคร ไม่เป็นตัวตนของใคร เพราะฉะนั้นจึงว่าเป็นอนัตตา ปัญญาที่เห็นสังขารว่าภูมิธรรมอันหนึ่งเท่านั้น จนถอนความความถือมั่นด้วยอัตตานุทิฏฐิ คือความเห็นว่าเป็นตัวตนเสียได้นี้ เป็นอุบายเครื่องให้พ้นจากกองทุกข์ทั้งปวงได้ แต่การถอนอัตตานุทิฏฐินั้น ไม่ใช่เป็นการง่ายเป็นอันยากอย่างยิ่ง ไม่เป็นวิสัยของคนมีปัญญาทราม เพราะอุบายเครื่องข้ามล่วงอัตตานุทิฏฐินั้นเป็นธรรมอันสุขุมละเอียด เหตุนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในการเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ จึงได้ตรัสอภิณหปัจจเวกขณะวิธีสอนให้พิจารณาในที่ห้าสถานอยู่ในสมบัติโดยวิการเทศนา พอควรแก่วิสัยของคนมีปัญญาทรามจะพึงพิจารณาเห็นได้ง่ายก่อนแล้วจึงทรงสั่งสอนแนะนำด้วยธรรมเทศนาอันละเอียดสุขุม คือเป็นปรมัตถ์ให้ปลดเปลื้องอัตตานุทิฏฐินั้นเสีย เจริญวิปัสสนาปัญญาให้แก่กล้าจนได้บรรลุปัญญาเบื้องบน เห็นอริยสัจจ์ของจริงทั้ง ๔ อย่าง คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ข้อปฏิบัติเป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ ทำให้แจ้งมรรคผลนิพพาน ล่วงพ้นสังสารทุกข์ เพราะการพิจารณาในสถานทั้งห้านั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนไว้ เพื่อให้เห็นกัมมัสสกตาญาณ และเห็นสังขารว่าเกิดปรากฏเพราะเหตุปัจจัยแล้ว ดับไปเพราะไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ซึ่งเป็นเบื้องต้นของการถอนอัตตานุทิฏฐินั้น ควรสาธุชนหมั่นคำนึงถึงในสถานทั้งห้านั้นเพื่อเป็นการเตือนใจไม่ให้มัวเมาประมาททุกวัน ๆ ดังกล่าวมาแล้วนั้น เทอญ ฯ

ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺตกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
เอวมฺเม สุตํ เอกํ สมยํ ภควา พาราณสิยํ วิหรติ
อิสิปตเน มิคทาเย ตตฺร โข ภควา ปญฺจวคฺคิเย ภิกฺขู อามนฺเตสีติ ฯ

บัดนี้ จักพรรณนาความแห่งปฐมเทศนาของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า อันมีนามตามศาสนโวหารว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร โดยสังเขป ฯ

ดำเนินความตามพระบาลีว่า เอกํ สมยํ ภควา สมัยหนึ่งจำเดิมแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใหม่ ๆ ยังมิได้ทรงเทศนาตรัสสอนพุทธเวไนยคนใดคนหนึ่งเลย เสด็จประทับสำราญพระอิริยาบถอยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงพระนครพาราณสี ตรัสเทศนาโปรดพระภิกษุปัญจวัคคีย์เป็นครั้งแรก ด้วยพระธรรมเทศนาอันมีนามว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ซึ่งแปลว่า สูตรอันแสดงธรรมเปรียบด้วยจักร ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงโปรดประกาศให้เป็นไป ใจความของพระสูตรนั้นสรุปโดยสังเขปนัย ได้เป็นสามตอน คือ ตอนต้นทรงแสดงความปฏิบัติเป็นสายกลางพอดีพองามไม่ตึงจนเกินไปนัก แต่ก็ไม่หย่อนจนเกินควร ซึ่งเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา แปลว่า ข้อปฏิบัติมีในท่ามกลางตอนหนึ่ง ตอนกลาง ทรงแสดงของจริงอย่างแน่นอน ที่เรียกว่า อริยสัจจ์ ๔ ตอนหนึ่ง ตอนท้ายแสดงถึงผลแห่งการที่ทรงเทศนาในเบื้องต้นนั้นจบแล้ว พระอัญญาโกณฑัญญะเถรเจ้า ซึ่งเป็นหัวหน้าในเหล่าภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้มีความรู้โดยเสด็จพระพุทธเจ้า แลเกิดมหัศจรรย์ตอนหนึ่ง ข้อความเพียงเท่านี้เป็นความสังเขปใน

พระธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เทศนาเบื้องหน้าแต่นี้ จักได้รับประทานวิสัชชนาพรรณาความไปโดยยุตยาธิบาย

อันคนทั้งหลายผู้อุบัติมาในโลกนี้ ไม่ว่าจะประกอบกระทำอะไรทั้งหมด ซึ่งจะถึงความสุขความเจริญเป็นผลได้ ต้องอาศัยดำเนินตนให้ถูกทาง ไม่เช่นนั้น ผลที่ประสงค์ก็ไม่สามารถสำเร็จได้ เช่น จะประกอบการอาชีวะในทางค้าขาย อันจะมีความเจริญงอกงามได้ ก็ด้วยเลือกทางค้าขายเหมาะแก่ประเทศแลคราวฤดู เมื่อเลือกทางถูกช่องถูกโอกาสแล้ว ผลซึ่งจะพึงได้รับ ก็งอกงามไพบูลย์ โดยควรแก่เหตุที่ประกอบ โดยที่สุดบุคคลจะไปธุระยังถิ่นฐานที่ใด ถ้าไปด้วยผิดทาง ไม่ถูกฐานที่คนทั้งหลายดำเนินกันก็ไม่สามารถถึงถิ่นฐานที่นั้นโดยสะดวกได้ แม้หากจะถึงก็ช้าเกินแก่เวลาที่สมควร ถ้าผู้ไปเดินถูกทางถูกที่แล้ว ย่อมจะถึงได้โดยสะดวก ไม่จำต้องเสียเวลาหรือเปลืองทุนทรัพย์ อันเป็นเสบียงทาง เรือกลไฟที่เดินอยู่ในน่านน้ำ ถ้าเดินผิดร่องผิดทางก็ย่อมเป็นอันตราย เช่นโดนหินโสโครก หรือเกยแก่งเกยหาด อาจได้รับผลร้ายถึงอัปปางลงก็ได้ ถ้าเดินถูกร่องน้ำ ถูกระเบียบไม่ผิดพลาดก็พลันจะถึงสถานที่ต้องประสงค์ได้โดยสวัสดี ในฝ่ายคดีโลก การรู้จักทางที่ควรแลไม่ควรย่อมเป็นสิ่งสำคัญฉันใด แม้ฝ่ายพระพุทธศาสนา การรู้จักทางปฏิบัติว่า อย่างไรถูกอย่างไรผิด อย่างไรอ้อมอย่างไรตรง ก็เป็นสิ่งสำคัญเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นในเบื้องต้นแห่งพระสูตรนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงคัดค้านทางอันผู้ ปฏิบัติซึ่งหวังต่อ ความสิ้นทุกข์ไม่ควรดำเนินไว้ ๒ ทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค ความปฏิบัติหมกมุ่นโชกโชนอยู่ในทางกามสุข ๑ อัตตกิลมถานุโยค ความประพฤติปฏิบัติทรมานตนในทางที่ไร้ประโยชน์ ซึ่งเป็นการทำตนให้ลำบากเปล่า ๑ แล้วทรงชี้ทางที่ควรประพฤติปฏิบัติพอดีพองาม อันไม่ตึงจนเกินไปแลไม่หย่อนจนเกินควรซึ่งเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติเป็นสายกลาง ทรงจำแนกองค์โดยเจาะจงไว้ ๘ สถาน ซึ่งเรียกว่ามรรค ๘ หรืออัฏฐังคิก

มรรค คือ สมฺมาทิฏฺฐิ ความเห็นชอบ ๑ สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบ ๑ สมฺมาวาจา เจรจาชอบ ๑ สมฺมากมฺมนฺโต ทำการงานที่ชอบ ๑ สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีพแต่ในทางที่ชอบ ๑ สมฺมาวายาโม พยายามแต่ในทางที่ชอบ ๑ สมฺมาสติ ระลึกชอบ ๑ สมฺมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ๑ ประมวลเป็นข้อปฏิบัติ ๘ ประการด้วยประการฉนี้ ฯ

สมฺมาทิฏฺฐิ ประการที่ต้นนั้น เมื่อแสดงโดยสาธารณนัยทั่วๆไปแล้ว ได้แก่ความเห็นตรง เห็นถูกต้องตามความจริง ไม่เห็นเขวนอกลู่นอกทางไป อย่างต่ำๆ เช่นเห็นว่าความเกียจคร้านไม่ทำอะไรเป็นความสุข ซึ่งอันที่แท้ผู้เกียจคร้านย่อมได้รับทุกข์ในภายหลัง ส่วนคนผู้ขยันไม่เกียจคร้าน แม้เบื้องต้นจะได้รับความลำบากไม่สำราญ แต่ภายหลังกลับตรงกันข้าม สมตามภาษิตโบราณที่ท่านผูกไว้ว่า "ไผ่ร้อนจะนอนเย็น ไผ่เย็นจะดิ้นตาย" ดังนี้ ฯ หรือเห็นว่าความประพฤติทุจจริตมีประหัตประหารแย่งชิงกันเป็นต้น เป็นเหตุให้ได้รับผล คือความทุกข์ความเดือดร้อนทั้งในปัจจุบันนี้แลในภายหน้า แม้จะได้รับสุขแต่การประพฤติทุจจริตนั้นบ้าง ก็เป็นความสุขที่เดือดร้อน ไม่ใช่ความสุขโดยปกติซึ่งสามัญชนเขาจะพึงได้ ทั้งเป็นสุขที่ได้ไม่เท่าเสียกล่าวคือไม่พอแก่ทุกข์ซึ่งจะพึงได้รับ คนผู้ประพฤติทุจจริต แม้จะฉลาดรู้จักหาอุบายปกปิดแลหลีกเลี่ยงโทษทุกข์ในภายนอก ถึงเช่นนั้นใจของผู้ประพฤติทุจจริตเองย่อมจะรู้สึกตำหนิตนเองได้ซึ่งเป็นปัจจัยให้มัวหมองไม่ผ่องใสในภายใน ทำใจไม่ให้ปลอดโปร่งเหมือนกับประพฤติสุจริตความดีงาม การเห็นตรงเห็นชอบโดยนัยนี้นับเข้าในสัมมาทิฏฐิโดยปริยาย แต่เมื่อจะแสดงตามหลักพระบาลีที่มาแล้ว ท่านแก้ความเห็นไปในชั้นสูงสุดทีเดียว คือ เห็นตรงตามอริยสัจจธรรม ๔ เช่น เห็นว่า ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ เป็นต้น เป็นทุกข์จริงๆ ตัณหาความทยานอยากเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริง ๆ หรือพระนิพพานเป็นธรรมที่ระงับทุกข์ได้จริง มรรคมีองค์ ๘ ซึ่งมี สมฺมาทิฏฺฐิ เป็นต้น มีสมาธิเป็น

ปริโยสานดังแสดงแล้ว เป็นทางปฏิบัติให้ถึงพระนิพพานได้จริง ๆ ความเห็นตรงตามของจริงทั้ง ๔ ประการนี้จัดเป็น สมฺมาทิฏฺฐิ ความเห็นชอบนี้เป็นองค์มรรคที่ต้น

สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบองค์ที่ ๒ นั้นมีพระบาลีระบุไว้ชัดว่า ได้แก่ความดำริในอันจะออกไปเสียจากกามารมณ์ คือเรื่องอันจะให้เกิดความกำหนัดรักใคร่อันจะไม่พยาบาทปองร้ายใคร ๆ แลดำริในอันจะไม่เบียดเบียนข่มเหงผู้อื่นหรือสัตว์อื่นเช่นนี้ชื่อว่า สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบ แต่เมื่อจะแสดงปฏิบัติลดหย่อนแล้ว ได้ความดำริซึ่งไม่เป็นไปเพื่อทำตนเองและผู้อื่นให้ได้รับทุกข์ ดำริหาแต่ทางอันจะให้เกิดความสุข ซึ่งไม่เป็นบาปไม่เป็นกุศล เช่นนี้ก็ประมวลลงได้ในความดำริชอบ ซึ่งเป็นองค์มรรคที่ ๒

สมฺมาวาจา ประการที่ ๓ นั้นได้แก่พูดเจรจาแต่ในคำที่จริงที่ชอบไม่มีเท็จไม่มีเพี้ยนปะปนเลยนี้เป็นอาการอันหนึ่ง เจรจาให้ผู้อื่นสามัคคีปรองดองกันในเวลาที่เขาผิดพ้องร้าวรานกัน ไม่เจรจาส่อเสียดซึ่งเป็นเหตุทำให้เขาแตกร้าวรานกันนี้เป็นอาการอีกอันหนึ่ง รู้จักหาถ้อยคำที่ไพเราะสุภาพเรียบร้อยมาพูดจาปราศัย ไม่เจรจาถ้อยคำที่หยาบคาย นี้เป็นประการหนึ่ง แลไม่เจรจาเพ้อเจ้อต่าง ๆ ซึ่งเป็นคำโปรยเสียซึ่งประโยชน์หาคติสาระมิได้ นี้เป็นอาการอีกอันหนึ่ง อาการทั้ง ๔ อย่างนี้เป็นลักษณะของสมฺมาวาจา แต่เมื่อจะรวมกล่าวอย่างกว้าง ๆ แล้วคำพูดชนิดใดไม่ทำให้เสียประโยชน์ตน แลทั้งไม่เป็นที่ทำความเดือดร้อนให้ผู้อื่น แม้จะเป็นคำว่ากล่าวสั่งสอนอย่างรุนแรง ก็ต้องเป็นวาจาประกอบไปด้วยเมตตาเป็นสมุฏฐาน วาจาเช่นนี้ควรได้นามว่าเป็น สมฺมาวาจาได้

สมฺมากมฺมนฺโต ประการที่ ๔ นั้นได้แก่ทำการงานในทางที่ชอบ ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้ต้องรับทุกข์โทษเดือดร้อนในภายหลัง ในพระบาลีท่านยกตัวอย่างไว้ ได้แก่การงานไม่เกี่ยวแก่ปาณาติบาตความจงใจผลาญ

ชีวิตสัตว์ ๑ ไม่เกี่ยวกับอทินนาทาน การตั้งใจลักทรัพย์ของผู้อื่น ๑ ไม่เกี่ยวด้วยกาเมสุมิจฉาจารความประพฤติผิดในบุตรภรรยาของผู้อื่น ๑ เช่นนี้จัดว่าเป็น สมฺมากมฺมนฺโต ทำการงานชอบเป็นองค์มรรคที่ ๔

สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีพชอบนั้นได้แก่หาเลี้ยงชีพในทางไม่เบียดเบียนผู้อื่น เช่น ทำนา ค้าขาย รับราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต ทำไปตามหน้าที่ไม่ผิดทำนองคลองธรรม เว้นจากทางอาชีพที่ผิดซึ่งเป็นทางเบียดเบียนกันเป็นบาปเป็นอกุศล เช่น เป็นชาวประมงค์และทำโจรกรรมละเอียดขึ้นมาจนถึงการขายศัตราวุธและของมึนเมา ซึ่งเป็นการทำให้เสื่อมเสียแก่ผู้อื่นหากินแต่ในทางที่ชอบธรรมดังกล่าวแล้ว เช่นนี้ ชื่อว่า สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีพชอบเป็นองค์ที่ ๕

สมฺมาวายาโม พยายามชอบนั้นได้แก่พากเพียรประพฤติแต่ในทางที่ดี เมื่อรู้ว่าการใดเป็นความดีความงาม แม้ว่าจะเป็นการทำยากหรือต้องฝืนใจทำ ก็หาอุบายพากเพียรทำไปเท่าที่จะทำได้ เมื่อรู้ว่าการใดเป็นความเสียความชั่ว อันจะนำตนเองและผู้อื่น ตั้งต้นแต่ครอบครัวให้เสื่อมเสีย เป็นความทุกข์ยากในภายหลัง แม้จะเป็นสิ่งที่พอใจให้เกิดความสุข ความสนุกบ้างเล็กน้อยในเวลาทำ ก็หาอุบายหลีกเลี่ยงบังคับใจไม่ให้เป็นไปในอำนาจแห่งความเสียซึ่งตนรู้สึกอยู่ แม้หากความเสียเคยมีติดตัวอยู่แล้วด้วยความไม่รู้ แต่เมื่อรู้สึกขึ้นก็พยายามขับไล่ปลดเปลื้องตัวเสียจากความเสียอันนั้น ส่วนความดีซึ่งเคยมีติดตัวอยู่แล้ว ก็คอยระวังถนอมไว้ให้เป็นปกติเดิมเหมือนภาษิตที่ว่า "ให้รักษาความดีของตนไว้เหมือนอย่างเกลือรักษาความเค็มฉะนั้น" ความเพียรดังบรรยายมานี้เป็นลักษณะของ สมฺมาวายาโม แต่ตามพระบาลีท่านยกตัวอย่างไว้ดังนี้ คือ เพียรระวังไม่ให้บาปใหม่เกิดขึ้น เพียรขจัดบาปเก่าที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป เพียรบำเพ็ญกุศลที่ยังไม่เคยมีให้มีขึ้น และเพียรรักษาบุญกุศลซึ่งเคยมีอยู่แล้วไม่ให้เสื่อมเสียไป เช่นนี้จัดเป็น สมฺมาวายาโม พยายามชอบองค์ที่ ๖

สมฺมาสติ ระลึกชอบนั้น ได้แก่ระลึกไปแต่ในเรื่องอันจะทำใจให้เยือกเย็นสงบระงับ ไม่ทำใจให้เดือดร้อนฟุ้งซ่านดังตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ ๔ ประการ ซึ่งเรียกว่าสติปัฏฐาน ๔ คือระลึกไปในร่างกายหรือสิ่งที่เนื่องอยู่ในร่างกาย เช่นลมหายใจเข้าออกเป็นต้น ซึ่งเรียกว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ ระลึกไปในเวทนา คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา ซึ่งเรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ ระลึกตรวจไปตามจิตซึ่งมีอาการเป็นอย่างไร คือจะเศร้าหมอง หรือผ่องใสกำหนดรู้ไปตามเรียกว่าจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ ระลึกไปในธรรมคือเรื่องที่เกิดกับใจจะเป็นส่วนดีก็ตาม ส่วนเสียก็ตาม มีสติกำหนดรู้เท่าตามไปด้วย ซึ่งเรียกว่าธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ สติที่ระลึกไปในอารมณ์ที่ชอบมีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้นเช่นนี้เรียกว่า สมฺมาสติ ความระลึกชอบเป็นองค์มรรคที่ ๗

สมฺมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้น ได้แก่รู้จักทำใจให้สงบจากเรื่องยุ่งเรื่องร้อนต่าง ๆ ตล่อมประคองใจให้ดำเนินไปแต่ในเรื่องที่เย็นที่สงบเช่น พระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้น จนใจสงบดิ่งแน่ไปในทางเดียว ไม่วอกแวกดิ้นรนต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นอาการของสมฺมาสมาธิ แต่ตามพระบาลีท่านแสดงเจาะจงไว้ว่าทำใจให้สงบจากกามารมณ์และธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นบาปเป็นกุศล ด้วยเจริญฌานทั้ง ๔ ให้เกิดขึ้น จัดว่าเป็น สมฺมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นองค์มรรคคำรบที่ ๘

ข้อปฏิบัติทั้ง ๘ ประการ ดังรับประทานวิสัชชนามาโดยสังเขปนี้ เป็นมัชฌิมาปฏิบัติซึ่งสมควรที่พุทธศาสนิกบริษัท ผู้หวังต่อความหมดทุกข์จะพึงปฏิบัติให้เต็มตามสติกำลัง เพราะทางทั้ง ๘ ประการนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นศาสดาจารย์ของเราทั้งหลาย ได้เคยทรงปฏิบัติดำเนินมาก่อนแล้ว เมื่อทรงเห็นว่าเป็นทางอันเหมาะอันถูกอันสมควร เป็นทางที่บรรลุถึงผลที่สุดในพระ–

พุทธศาสนา จึงได้ทรงพระมหากรุณาตรัสบอกสั่งสอนแนะนำให้ผู้อื่นดำเนินตาม อันผู้จะได้บรรลุคุณพิเศษ กล่าวคือพระนิพพานได้ ความปฏิบัติต้องตรงดิ่งตามมัชฌิมาปฏิปทาคือมรรคทั้ง ๘ ประการดังแสดงแล้ว จะไถลหรือเฉไปทางใดทางหนึ่งเป็นไม่ถูกทาง อันที่จริงทางปฏิบัติในพระพุทธศาสนา เมื่อพิจารณาให้จริง ๆ แล้วย่อมไม่มีมากเลยต้องเป็นทาง ๘ อย่างนี้ทางเดียว แต่ข้อสำคัญอยู่ที่ความปฏิบัติให้ตรงให้ถูก อันพวกเราเหล่าพุทธบริษัทซึ่งไม่ค่อยได้ปรากฏว่าได้ตรัสรู้มรรคผลพระนิพพานในเวลานี้ ก็น่าจะเป็นเพราะยังปฏิบัติดำเนินไม่บริบูรณ์เต็มที่ในมรรคทั้ง ๘ ประการนั้น แม้จะปฏิบัติบ้างก็ยังกะพร่องกะแพร่งได้องค์โน้นเสียองค์นี้ ได้วันนี้เสียวันหลัง ซึ่งไม่เป็นการบริบูรณ์แลเป็นนิตย์เสมอไปได้ กล่าวคือยังไม่ทำมรรคให้เป็นมรรคสมังคี กลมเกลียวเป็นสายเดียวกันขึ้นได้ ผลที่จะได้รับจึงยังไม่ถึงอริยผล ความจริงถ้าพวกเราเหล่าพุทธบริษัท ต่างตั้งใจชักชวนกันประพฤติปฏิบัติอย่างจริงจังเข้มงวดแล้ว ก็จะได้ประสพผลที่ต้องประสงค์เหมือนกัน อันที่จริงพระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เมื่อครั้งก่อนเคยมีอยู่เท่าไร มาบัดนี้ก็ยังคงยังมีบริบูรณ์อยู่อย่างนั้นแลก็ทราบกันอยู่แพร่หลาย แต่ข้อที่ยังบกพร่องสำคัญคงอยู่ที่ยังไม่ได้ประพฤติปฏิบัติกันจริง ๆ จัง ๆ เช่นนี้จะว่ามรรคผลไม่มีไม่ชอบ อนึ่งมรรคทั้ง ๘ ประการดังแสดงแล้วจะว่าเป็นข้อปฏิบัติที่เหลือวิสัย ประพฤติปฏิบัติไม่ไหวดูก็ไม่ชอบอีก เพราะถ้าเป็นทางที่จะปฏิบัติไม่ได้แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าก็จะไม่ตรัสยืนยันแนะนำสั่งสอนไว้ ซึ่งเป็นการเปล่าประโยชน์ทำให้เสียผลแก่สาวก พระศาสนาก็จะไม่คงทนปรากฏมาได้จนบัดนี้ คงเป็นข้อปฏิบัติที่สาวกจะพึงปฏิบัติได้ แลเคยปฏิบัติกันมาแล้ว

อนึ่ง มรรคทั้ง ๘ ประการนี้ ล้วนเป็นวิถีทางดำเนินของใจ แลใจก็เป็นของอยู่ที่ตัวของบุคคล ดูก็น่าจะบังคับบัญชาได้ ถ้าใจดวงเดียวคิดงดเว้นต้อนให้

เดินอยู่ในทางทั้ง ๘ แล้ว ความวิรัติ ความตั้งใจแห่งจิตก็คงจะเกิดขึ้นในมรรคทั้ง ๘ โดยขณะเดียวกัน เป็นเอกมรรคสมังคี คือมรรคพร้อมมูลกันเกิดขึ้น ไม่ต้องทำอะไรให้มากมายเหมือนอย่างการงานทางกายที่มีมากอย่าง ซึ่งจำต้องทำอย่างโน้นบ้างอย่างนี้บ้างเป็นการยุ่งยากมิใช่น้อย ส่วนความปฏิบัติทางใจถ้าตั้งใจลงเป็นหนึ่งแล้ว มรรคทั้ง ๘ ก็น่าจะบริบูรณ์ เพราะฉะนั้นการต้อนจิตให้ดำเนินไปทางทั้ง ๘ เมื่อตรองดูจริง ๆ ก็น่าจะปฏิบัติได้ไม่เกินแก่วิสัย อนึ่งการทำอะไรทุกอย่างทุกประการถ้าทำด้วยความย่อหย่อนเฉื่อยชา หรือทำ ๆ หยุด ๆ ผลย่อมเสียหายหรือหากจะได้ก็ช้า หรือถ้าทำหักโหมเกินไปจนไม่เป็นอันได้พักผ่อน การที่ทำนั้นก็ไม่สำเร็จได้ผลเหมือนกัน เพราะผู้ทำอาจเจ็บไข้ได้ป่วยเสียในระหว่าง การทำอะไรทั้งหมดอันจะสำเร็จผลได้อย่างงดงามต้องทำพอดีพองามที่เรียกว่าเดินสายกลาง มีคำเปรียบไว้ว่าเหมือนอย่างพิณ ๓ สาย ถ้าสายหย่อนเกินไปดีดก็ไม่ดัง หรือถ้าตึงเกินควรดีดเข้าก็ขาด ต้องขึงให้พอดีพอเหมาะ กล่าวคือไม่หย่อนนักไม่ตึงนัก เสียงพิณจึงจะไพเราะน่าฟัง ข้ออุปมานี้ฉันใดการทำอะไรทุกอย่างตลอดถึงความประพฤติปฏิบัติในทาง พระพุทธศาสนาก็ ต้องการ พอดีพองาม เดินเป็นสายกลางอยู่ฉะนั้นเหมือนกัน ดังคำประพันธ์ธรรมภาษิตอันมีอยู่ว่า มตฺตญฺญุตา สทา สาธุ แปลว่า ความเป็นผู้รู้จักประมาณ คือความพอดี ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ในกาลทุกเมื่อดังนี้ อาศัยเหตุนี้เป็นที่ตั้ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทรงยกมัชฌิมาปฏิบัติขึ้นทรงแสดงว่า เป็นทางควรดำเนินประพฤติปฏิบัติดังพรรณนามาโดยนัยหนหลัง

อันธรรมดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงซึ่งเป็นไปอยู่ในโลก ย่อมมีสิ่งอันเป็นคู่กันอยู่อย่างหนึ่ง คือจริงกับไม่จริงหรือถูกกับผิด บุคคลผู้เล่าเรียนศึกษาศิลปวิทยาในโลก โดยมุ่งหมายก็เพื่อความรู้จริงรู้ถูก บำบัดความไม่รู้จริงรู้ผิดเสีย เพราะการรู้จริงรู้ถูกย่อมทำให้สำเร็จประโยชน์ที่ดีที่ชอบ ให้ได้รับความสุขความ

ปลอดโปร่งใจเป็นผล ความรู้ผิดรู้พลาดย่อมทำให้เสื่อมเสียประโยชน์หลายประการ อย่างต่ำ ๆ ก็ทำให้เสียเวลา เช่นนายแพทย์ผู้จะรักษาโรคได้ดี ก็เพราะหยั่งคาดรู้สมุหฐานของโรคและสรรพคุณของยา อันจะพึงบำบัดให้ตรงกับโรคดังนี้เป็นตัวอย่าง จึงสามารถแก้โรคภัยไข้เจ็บได้ ความรู้ถูกรู้ตรงนี้ยิ่งมีมากเพียงใดย่อมนำให้ได้รับความสุขความเจริญมากเพียงนั้น แม้ในฝ่ายพระ-พุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงพระโอวาทสั่งสอนไว้โดยประการต่าง ๆ โดยพระพุทธประสงค์ที่เป็นอย่างสูงก็รวมอยู่ที่ต้องการให้รู้เห็นตรงตามคติธรรมดา เพราะคนทั้งหลายที่ยังต้องเป็นทุกข์เป็นสุขคละปนกันอยู่ มูลอันสำคัญก็เพราะไม่รู้ตรงตามความเป็นจริง อนึ่งตามธรรมดาของคนเรา อัตตภาพร่างกายย่อมต้องมีทุกข์คือความ แก่ เจ็บและตายครอบงำประจำอยู่ ซึ่งนับว่าเป็นทุกข์กาย ถ้าผู้ไม่รู้ตรงตามคติธรรมดา ย่อมต้องเพิ่มทุกข์ทางใจขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ทุกข์ทั้งสองชั้นนี้ ทุกข์ชั้นนอกคือทางกายเป็นสิ่งที่แก้ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่มีประจำแก่สังขารทั่วไป ส่วนทุกข์ชั้นในคือทางใจ ถ้าผู้ปฏิบัติมารู้เท่าทันรู้ตรงตามคติธรรมดา อาจจะระงับเสียได้ การปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาที่ว่าเพื่อพ้นทุกข์พ้นทุกข์นั้น ก็คือพ้นทุกข์ทางใจนั่นเอง แต่การที่จะทำใจให้พ้นทุกข์ได้ ก็ต้องอาศัยการรู้จักคติธรรมดาที่เป็นอย่างสูงก็คือรู้จักอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ซึ่งได้แก่ทุกข์ความไม่สบายใจไม่สบายกาย ๑ สมุทัย เหตุอันให้เกิดความทุกข์ ๑ นิโรธ ความดับทุกข์อันเป็นตัวสุข ๑ มรรค ข้อปฏิบัติอันจะให้ถึงความดับทุกข์ ๑ ทุกข์นั้นซึ่งเป็นหลักเป็นประธาน ได้แก่ชราความแก่ พยาธิความป่วยไข้ มรณะความตาย และ ปกิรณกทุกข์อีกโดยอเนกปริยาย เช่นโสกะปริเทวะเป็นต้น อันประมวลลงในปัญจุปาทานขันธ์ เหล่านี้ล้วนเป็นผลมีมาแต่ชาติความเกิดทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ชาติจึงจัดเป็นกองทุกข์ประการหนึ่ง มีชื่อเรียกว่าชาติทุกข์ ความแก่ความทรุดโทรมเสื่อมถอยแห่งร่างกาย เมื่อปรากฏมีแล้ว ล้วนแต่ไม่เป็นที่พอใจของบุคคล เช่น ฟันหลุด ผมหงอก เนื้อหนังเหี่ยวแห้ง เส้นเอ็นสะพรั่งตามอวัยวะ

น้อยใหญ่ดังนี้เป็นต้น ไม่เป็นอาการที่ใคร ๆ พึงประสงค์ และเมื่อสูงอายุขึ้นโดยลำดับแล้วทุกข์อันเป็นบริวารก็ยิ่งทวีตามขึ้น ตั้งต้นแต่ต้องเหนื่อยยากลำบากเพราะต้องเล่าเรียนศึกษาต้องอยู่ในบังคับบัญชาของผู้ใหญ่ ต้องปกครองตนเองต้องปกครองผู้อื่น ต้องหาเลี้ยงชีพและอะไรต่ออะไรอีกเป็นจำนวนมาก สุดที่จะพรรณนา อนึ่งคนผู้มีอายุมากขึ้นแล้ว โรคภัยก็มักทวีขึ้นตามตัว เช่นนอนไม่ใคร่หลับบ้าง บริโภคอาหารไม่ใคร่ได้บ้าง เดินไปไหนหรือทำอะไรเพียงเล็กน้อยก็ชวนให้เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าบ้าง ดังนี้เป็นอาทิ เหตุนี้ท่านจึงจัดชราเข้าเป็นกองทุกข์ด้วยประการหนึ่ง เรียกว่า ชราทุกข์ พยาธิความป่วยเจ็บเมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่ต้องมีใครบอก ผู้ได้รับย่อมรู้สึกเป็นทุกข์ด้วยตัวเองเพราะเป็นทุกข์ที่เปิดเผยอยู่เสมอ เป็นแต่ผู้เสวยจะมีความเข็ดหรือไม่เข็ดหรือลืมเสียเท่านั้น ขึ้นชื่อว่าพยาธิแล้วจะป่วยน้อยหรือป่วยมากก็ตาม เมื่อเกิดขึ้นแล้วไม่มีความสำราญสักอย่างเดียว เมื่อป่วยหนักก็ทำให้รู้สึกเป็นทุกข์ไม่สบายแสนสาหัสจะหนีไปทางไหนก็ไม่ได้ รสชาติไม่เป็นที่พอใจเลย เหตุนี้พยาธิความป่วยไข้จึงจัดเป็นกองทุกข์อีกประการหนึ่ง เรียกว่าพยาธิทุกข์

ธรรมดาเมื่อบุคคลอยู่ในถิ่นฐานประเทศที่ใด ใจย่อมมักติดข้องสยบยินดีอยู่ในที่นั้น เมื่อถึงคราวจำต้องจากไปชั่วคราวหรือตลอดกาลก็ดี ใจมักเปลี่ยวเปล่าว้าเหว่อาลัยถึง เช่นมีธุระไปไหนไกล ๆ แม้จะรู้สึกว่ามีกำหนด ว่าเมื่อนั้นเมื่อนี้จะกลับ ถึงดังนั้นใจก็อดเว้งว้างไม่ได้ เพราะความเคยความชินในบุคคลบ้างในสถานที่บ้าง ในประการอื่น ๆ บ้าง ความจาก ความออกจากเครื่องอาศัยชั้นนอก กล่าวคือถิ่นฐานที่อยู่ ความรู้สึกยังเป็นถึงเพียงนี้ มรณะความตายซึ่งหมายความว่า ความขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ซึ่งได้แก่ความจาก ความออกจากเครื่องอาศัยชั้นใน กล่าวคืออัตตภาพร่างกาย ความรู้สึกเป็นทุกข์ รู้สึกเหี่ยวใจของสามัญชน ผู้ยังมีนันทิ ความนิยมเพลิดเพลินอยู่ในถิ่นเดิมย่อมจะมีสักเพียงไร ทั้ง

ในมรณะทำลายขันธ์ ความทุกข์ความลำบากจะมีสักเพียงไรก็ทราบกันไม่ได้ ประมาณได้แต่ว่าร่างกายนี้ คงทนต่อความป่วยเจ็บไม่ไหว จึงได้ดำเนินถึงที่สุดคือขั้นความตาย ถ้ายังทนต่อความป่วยเจ็บอยู่ได้แล้ว มรณะก็ยังคงครอบงำไม่ได้ ต่อเมื่อเจ็บถึงที่สุดแล้ว แต่นั้นจึงเป็นหน้าที่ของความตายต่อไป โดยนัยนี้มรณะความแตกสลายแห่งร่างกาย จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีใครปรารถนาโดยที่สุดคนที่มีอัตตภาพพิการไม่สมประกอบ เช่น เป็นโรคบางชนิด แม้ดังนั้นก็ยังหวงแหนรักใคร่อัตตภาพร่างกายของตนกลัวต่อมรณะความตายอยู่ เหตุนี้จึงได้มีกระทู้พระพุทธภาษิตแสดงว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน สัตว์ทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญาย่อมกลัวต่อมรณะด้วยกันทั้งหมดดังนี้

โดยนัยพระพุทธภาษิตส่วนนี้เป็นอันได้ความชัดว่า ขึ้นชื่อว่าความตายแล้วย่อมเป็นภัยที่พึงกลัวของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จึงจัดว่าเป็นกองทุกข์อีกประการหนึ่ง มีชื่อเรียกว่ามรณทุกข์ รวมทุกข์ที่เป็นหลักเป็นประธาน ซึ่งเป็นผลมีมาแต่ชาติความเกิดเป็น ๓ คือ ชราความแก่ พยาธิความป่วยเจ็บ มรณะความตายด้วยประการฉะนี้ กองทุกข์เหล่านี้ย่อมประจำแก่สังขารทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นประเภทไหน คือ จะเป็นหญิงหรือชาย ไพร่หรือผู้ดี มั่งมีหรือยากจนและไม่เลือกว่าจะเป็นชนิดภาษาใด ๆ โดยที่สุด แม้พระอรหันตเจ้าที่หมดกิเลสแล้ว สังขารของท่านก็ยังตกอยู่ในวงแห่งความทุกข์ที่เป็นหลัก ๓ ประการนี้ เพราะฉะนั้นทุกข์เหล่านี้จึงมีชื่อเรียกว่า สภาวทุกข์ แต่ว่าทุกข์ตามสภาพ ทุกข์ตามธรรมดาทุกข์ที่เกิดขึ้นเอง ใครจะปรารถนาหรือไม่ปรารถนาก็ตาม เมื่อมีชาติความเกิดเป็นเบื้องต้นแล้ว สภาวทุกข์ทั้ง ๓ กองนั้นก็ต้องเป็นเงาติดตามมา เปรียบเหมือนเมื่อมีไฟปรากฏขึ้นแล้ว ก็จำต้องมีความร้อนกำกับมาด้วย เพราะฉะนั้นคนผู้เกิดมาแล้ว เมื่อพิจารณาไปโดยจริง ๆ โดยนัยหนึ่งก็เท่ากับอยู่ในกรงขังแห่งชรา พยาธิ มรณะ มีชราพยาธิมรณะเป็นฝากั้นหรือเป็นซี่กรง ไม่มี

ทางที่จะหลุดพ้นออกได้ และในระหว่างที่อยู่ในกรงกล่าวคือชรา พยาธิ มรณะ เช่นนั้น ใช่จะเป็นสุขสบายโดยส่วนเดียวก็หาไม่ ยังมีปกิรณกทุกข์ในระหว่าง ๆ อีกโดยอเนกนัย เช่นต้องเศร้าโศกโทมนัสคับแค้นอัดอั้นใจ และอะไรต่ออะไรอีกสุดที่พรรณนาข้อนี้เมื่อใช้ปัญญาพิจารณามาแต่เบื้องต้น เริ่มแต่เกิดมารู้จักเดียงสา จนถึงเท่าที่เป็นอยู่ในบัดนี้ ในชั่วคนหนึ่ง ๆ ย่อมได้รับทุกข์คนละเป็นจำนวนมาก ๆ โดยลำดับมาในระหว่างทางแห่งชีวิต คือ ประเดี๋ยวทุกข์อย่างนั้น ประเดี๋ยวทุกอย่างนี้ และเมื่ออย่างหนึ่งเกิดขึ้นแล้ว คิดว่าหมดไปแล้วจะเป็นสุขสบาย ทุกข์อย่างอื่นกลับต่อหรือซ้อนมาอีก แล้วก็นึกว่าหมดแล้วจะสบาย แต่ที่ไหนได้อย่างอื่น ๆ ก็เพิ่มมาอีกไม่มีที่จบลงได้ เป็นเช่นนี้ไปกว่าจะหมดชีวิต ตามที่พรรณนามานี้ มิใช่จะแกล้งทับถมเกณฑ์ให้บุคคลมีแต่ทุกข์โดยส่วนเดียวก็หามิได้ สุขสำราญอาจมีได้ในระหว่างเหมือนกัน แต่ทว่าสุขนั้นแม้มีมากก็เหมือนมีน้อย เพราะผู้ได้ประสพแม้จะมากสักเพียงไรก็รู้สึกแต่เบื้องต้นเพียงเล็กน้อย ต่อไปก็ชินกันไปเสีย ทำผู้ได้รับให้รู้สึกไม่มีความเพียงพอ ยังปรารถนาต่อ ๆ ขึ้นไปอีกเสมอ เพราะฉะนั้นจึงเห็นได้ว่า สุขแม้จะมีส่วนมากก็เป็นประหนึ่งเหมือนมีส่วนน้อย ส่วนทุกข์แม้จะมีจำนวนน้อย ก็เป็นประดุจมีจำนวนมาก ข้อนี้มีนิทรรศนะอันจะพึงทราบได้ เช่นร่างกายอันนี้เอง เมื่อถูกมีดบาดเพียงชั่วเอกเทศแห่งเนื้อเพียงนิดหน่อย ในคราวนั้น ย่อมลืมอวัยวะอีกเป็นจำนวนมากที่ยังไม่ถูกเจ็บเป็นสุขสบายอยู่ ใจมัวไปจดจ่อเป็นทุกข์อยู่ที่เนื้ออันถูกบาดเจ็บนิดเดียวเท่านั้นก็แสดงให้เห็นว่าทุกข์แม้จะน้อยก็เหมือนมาก ส่วนผู้ที่ทุกข์ครอบงำมากกว่าส่วนสุข เช่นผู้มีโรคภัยประจำตัวอยู่แล้วยิ่งไม่ต้องพูดถึง จึงเป็นอันสรุปความได้ว่า คนที่เกิดมาแล้วมีทุกข์เป็นพื้น มีสุขในเมื่อแก้ทุกข์สงบไปชั่วคราวหนึ่ง ๆ เพราะเหตุนี้นางวชิราภิกษุณี ผู้รู้เห็นตามจริงของสังขาร จึงได้แสดงความข้อนี้ไว้ว่า ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่า

นั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับไป นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ ดังนี้

ทุกข์ตามที่บรรยายมานี้ จะเป็นส่วนสภาวทุกข์ก็ตาม จะเป็นส่วนปกิรณกทุกข์ก็ตาม จัดเป็นปริญญาตัพพธรรม คือเป็นเรื่องที่ผู้ปฏิบัติควรกำหนดรู้ จะได้เป็นทางให้เห็นโทษทุกข์ของเบญจขันธ์ แล้วแสวงหาความสุขที่แท้จริง แต่ทุกข์นั้นเป็นส่วนผล จะปรากฏมีขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยมีเหตุ เพราะฉะนั้นในลำดับนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดง สมุทัย ซึ่งเป็นมูลเหตุของทุกข์ดังจะบรรยายต่อไปนี้

สมุทัยนั้น แปลว่าเหตุให้ทุกข์เกิด โดยเจาะจงได้แก่ตัณหาที่แปลว่าความอยาก แต่กินความกว้าง เพราะความอยากมีมากประการ ในที่นี้มีความเห็นว่า ความอยากชนิดใดเป็นไปเพื่อผล คือความทุกข์ดังแสดงแล้ว ความอยากชนิดนั้นเป็นตัณหา ความอยากชนิดใด ไม่เป็นไปเพื่อผลคือความทุกข์ เช่น ความอยากอันเป็นไปตามธรรมดาของเบญจขันธ์ คืออยากข้าว อยากน้ำ เป็นต้น ไม่จัดว่าเป็นตัณหา เพราะอาการเช่นนี้แม้พระอรหันตเจ้า หรือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ยังต้องมีเหมือนกัน ตัวอย่างเช่น ครั้งเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน เสด็จพระพุทธดำเนินไปในระหว่างทาง อันจะไปยังกรุงกุสินาราทรงกระหายน้ำ ยังได้โปรดให้พระอานนท์เถรเจ้านำบาตรไปตักน้ำยังแม่น้ำกกุธานที ดังนี้เป็นตัวอย่าง เพราะฉะนั้นจึงเป็นอันนำให้ลงความสันนิษฐานว่า ความอยากอันใดซึ่งเป็นไปตามธรรมดาของเบญจขันธ์ เป็นไปเพื่อผลคือความสุข ความอยากอันนั้นไม่จัดเป็นตัณหา ความอยากอันมีกิเลสผสมอยู่ด้วย เป็นไปเพื่อผลคือความทุกข์ ความอยากอันนั้นก็ควรจัดเข้าว่าเป็นตัณหาเหมือนกัน เพราะเป็นตัวสมุทัย เป็นปหาตัพพธรรมอันผู้ปฏิบัติสมควรจะละเสีย เมื่อไม่ทราบนัยแห่งความอยากเช่นนี้แล้ว อาจเห็นไปว่า ทำอะไรก็เป็นตัณหาไปหมด ทำให้ผู้นับถือพระพุทธศาสนา

กลายเป็นคนเกียจคร้าน ทำอะไรไม่ได้เช่นนี้ไม่ถูก ก็ความอยากที่เรียกว่าตัณหานั้น โดยอาการที่เป็นไปย่อมมีจำนวนมากเหลือที่จะพรรณนา แต่เมื่อจะแสดงตามลักษณะของอาการแห่งความอยากซึ่งมาในที่ต่าง ๆ ท่านแสดงลักษณะไว้ ๓ คือ กามตัณหา ความอยากในกามซึ่งได้แก่รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะหรือการสัมผัส ๑ ภวตัณหา ความอยากจะมีจะเป็น ๑ วิภวตัณหา ความอยากไม่มีไม่เป็น ๑ รวมเป็น ๓ ลักษณะด้วยอาการฉะนี้ ตัณหาทั้ง ๓ อาการนี้เมื่อสิงอยู่ในใจของบุคคลใดเป็นจำนวนมาก ๆ ก็ย่อมทำให้ผู้นั้นต้องได้รับทุกข์มาก ถ้ามีอยู่น้อย ทุกข์ก็น้อยลดถอยลงตามส่วน คนผู้ได้รับทุกข์ร้อนอย่างสาหัสที่เห็นกันอยู่ในภพนี้ เช่นคนที่ถูกต้องโทษจำจองหรือโดยที่สุดถูกประหารชีวิต เมื่อตรวจไล่เลียงไปแล้วย่อมไม่พ้นไปจากเหตุเพราะตัณหาทั้ง ๓ เป็นผู้นำไป ไม่เป็นเพราะกามตัณหา ก็ต้องภวตัณหา ไม่เช่นนั้นก็เพราะวิภวตัณหา คงอย่างใดอย่างหนึ่ง พวกเราเหล่าพุทธบริษัทที่พ้นเลยมาจากความทุกข์ส่วนหยาบเช่นนั้นได้ ก็เพราะตัณหาอย่างหยาบ อย่างอ่อน อย่างแรง ไม่เกิดมีในใจของเขา แม้เมื่อเราพ้นจากความทุกข์ความลำบากอย่างร้ายกาจเช่นนั้นแล้ว ซึ่งนับว่าเป็นความดีส่วนหนึ่ง แต่ก็ยังได้รับความทุกข์ ความร้อน ความไม่สบายอย่างอื่น ๆ อยู่อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งบางคนไม่รู้ว่าเป็นทุกข์หรือรู้สึกแล้วแต่เหมาให้เป็นธรรมดาเสียจึงต้องได้รับทุกข์อยู่อีกเป็นจำนวนมาก เช่นต้องเศร้าโศก ต้องคร่ำครวญห่อเหี่ยวใจเป็นต้น เช่นอยากไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย คนที่อยากเช่นนั้นถ้าต้องแก่ต้องเจ็บต้องตาย ก็จะเกิดความทุกข์ความเศร้าสร้อยใจ ซึ่งไม่เป็นประโยชน์เปล่า ๆ อันที่จริงบุคคลจะอยากหรือไม่อยาก จะทุกข์หรือไม่ทุกข์ สังขารร่างกายเมื่อถึงคราวแก่ก็ต้องแก่ ถึงคราวเจ็บตายก็ต้องเจ็บต้องตาย แม้จะอยากจะเป็นทุกข์ไปสักเท่าใดเพื่อไม่ให้แก่เจ็บตาย ก็คงไม่เป็นไปตามประสงค์ เพราะฉะนั้น ความอยากหรือความทุกข์จึงนับว่าเป็นการไร้ประโยชน์เสียเวลาเปล่า ๆ สู้

ทำใจให้เฉย ๆ ด้วยรู้เท่าไปตามธรรมดาของอาการเช่นนั้นไม่ได้ เมื่อสิ่งใดพอจะแก้ได้ก็แก้ไป สิ่งใดแก้ก็ไม่ได้เหลือวิสัยก็ปล่อยไปตามเรื่อง ไม่ทำความอยากโน่นอยากนี่ เป็นทุกข์โน่น ทุกข์นี่ อันเกินกว่าที่จะแก้ได้ ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ย่อมเป็นไปตามปัจจัยคือเหตุ ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นย่อมต้องมีความดับไปเป็นธรรมดา อนิจฺจา วต สงฺขารา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ อุปฺปาทวยธมฺมิโน มีความบังเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเสื่อมไป เป็นธรรมดา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ ครั้นบังเกิดขึ้นแล้วย่อมต้องดับไป เตสํ วูปสโม สุโข ความเข้าไประงับสังขารทั้งหลายเหล่านั้นเสียได้เป็นสุขดังนี้ ความทำใจให้ปราศจากตัณหาความอยากเสียได้ ย่อมได้รับความสุขโดยลำดับ ถ้าทำให้เบาให้หมดมากเพียงใด ยิ่งทำให้ใจรู้สึกว่าว่างว่าโปร่งว่าสบายมากขึ้นเพียงนั้น คนที่ยังเป็นทุกข์ เป็นร้อนหนักใจคับใจอยู่ ก็เพราะยังมีตัณหาความ อยากสิ่งอยู่กับใจตามส่วน เช่นอยากดีนี้ก็เป็นทุกข์ไม่ใช่เล่น หากว่าจะละกิเลสชนิดอยากดีได้ชั้นหนึ่งแล้ว ถ้ายังตัดกิเลสชนิดอยากไม่ให้เสีย คือกลัวเสีย ทุกข์ก็อาจยังมีตามมาได้เหมือนกัน เพราะอาการที่อยากกลัวเสีย เป็นลักษณะของวิภวตัณหาแท้ เมื่อมีตัณหาอันเป็นมูลแล้ว ทุกข์ซึ่งเป็นส่วนผล ก็จำต้องตามหลังมาเป็นคู่กันคลาดกันไม่ได้ อันจะดับทุกข์หรือตัดทุกข์ก็ต้องขุดรากคือตัณหาอันเป็นตัวสมุทัยให้หมดสิ้นไปตามแต่ที่จะขุดได้ เมื่อไม่มีสมุทัย ทุกข์ซึ่งเป็นของไม่ชอบใจ ไม่ต้องไปไล่ไปขับหรืออ้อมหนีไปทางไหน อาจจะดับจะหมดไปเอง ดังต้นไผ่เมื่อตัดรากแก้วเสียแล้ว แม้จะเพาะจะปลูกจะบำรุงสักเท่าใด ก็ไม่สามารถที่จะงอกงามขึ้นได้ มีแต่จะเหี่ยวแห้งล้มตายไปโดยลำดับ ข้ออุปมานี้ฉันใด ทุกข์กับตัณหาก็เป็นทำนองเดียวเช่นนั้น เพราะเหตุอันนี้จึงได้มีพระบาลีในภารสุตฺตคาถาว่า สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห บุคคลถอนตัณหาพร้อมกับทั้งมูลเสียได้ นิจฺฉาโต ปรินิพฺพุโต เป็นผู้หมดความอยากดับสนิทเยือกเย็นใจดังนี้ คนผู้ทำอะไรขณะที่ใจยังประกอบไปด้วย

ตัณหาแล้ว แม้ตัณหาจะไม่มากมายอะไร ถ้าตั้งใจพิจารณาแล้วจะรู้สึกได้ว่า ใจไม่มีความสุขที่อย่างเยือกเย็นสบาย แม้จะได้รับสุขก็เป็นสุขชนิดที่ร้อน ๆ อย่าง บริโภคของเผ็ดแม้จะรู้สึกว่าอร่อย ก็มีเผ็ดร้อนปนอยู่ด้วย เช่นนัยตาที่มองดูรูป ด้วยตัณหา หรือหูที่ฟังเสียงด้วยตัณหา แม้จะเป็นรูปเสียงที่น่าพอใจ ถึงกระนั้น ความอุ่นความร้อนอ้าวของใจต้องเป็นอยู่ในนั้นด้วย ถ้ายิ่งเป็นรูปเป็นเสียงที่ไม่ พอตาพอหูก็ยิ่งซ้ำร้าย รู้สึกเป็นทุกข์ขึ้นทันที สรุปความว่าทุกข์ทั้งหลายทั้ง ปวง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยตัณหาทางเดียว ไม่ใช่เกิดจากคนอื่นผู้อื่น หรือมี มาแต่ทิศเหนือทิศใต้ บางคนบางท่าน เมื่อทุกข์เกิดขึ้นมักโทษสิ่งนั้นสิ่งนี้ คนนั้น คนนี้ แต่อันที่จริงทุกข์ไม่ได้เกิดจากไหน ต้องเกิดขึ้นจากตัณหาอันครอบงำใจ ของตนฝ่ายเดียว เมื่อใจอันเป็นต้นขั้วของทุกข์ ปิดตัณหาได้แล้ว ทุกข์อื่นเป็นอัน ดับหมด เหมือนอย่างไฟฟ้า เมื่อปิดสวิชเสียแล้วดวงไฟอื่น ๆ แม้จะเปิดเท่าไรก็ ไม่ติด พากันดับไปหมดฉะนั้น ตัณหาเป็นมูลแห่งทุกข์เช่นนี้ ท่านจึงจัดว่าเป็น ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด อาการที่ตัณหาดับหมดสิ้นไปจัดเป็นทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ดุจพระพุทธภาษิตในพระสูตรว่า กตมญฺจ ภิกฺขเว ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สภาพที่จริงอย่างประเสริฐคือความที่ ทุกข์ดับสนิทเป็นไฉน โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏิ-นิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย สภาพอันจริงแท้อย่างประเสริฐนั้น คือ ความที่ตัณหา ดับปราศจากไปโดยไม่เหลือ ความสละละวางหลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกังวลอยู่ด้วย ตัณหา นี้แลชื่อว่าทุขนิโรธอริยสัจจ์ดังนี้ ความตามนัยที่มาในนิเทศแห่งพระสูตรนี้ ว่า ความที่ตัณหาดับหมดสิ้นเชิง ไม่มีส่วนอันจะพึงเหลืออยู่ ชื่อว่าอเสสวิราค นิโรธ การสละละทิ้งตัณหาไม่ให้เหลือติดอยู่กับใจ ประดุจสละขัดล้างของปฏิกูล น่าเกลียด ให้ห่างไกลตนชื่อว่าจาคะ ความปล่อยตัณหาเสีย ไม่ให้กลับคืนมาได้ อีก ชื่อว่าปฏินิสสัคคะ ความหลุดพ้นจากตัณหา ชื่อว่าวิมุตติ การไม่มีความเยื่อ ใยเกี่ยวข้องด้วยตัณหา ชื่อว่าอนาลยะ อันอาการทั้ง ๕ อย่างนี้ เมื่อเพ่งถึงผล

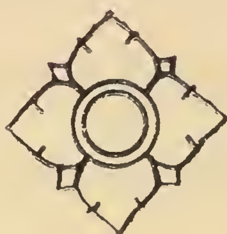
ย่อมรวมลงในความที่ตัณหาดับอย่างเดียว เพราะเหตุฉะนั้นน่าจะลงสันนิษฐานว่า อาการทั้ง ๕ อย่างนี้เป็นไวพจน์แห่งอาการที่ปราศจากตัณหา โดยความได้แก่ อาการที่ว่างใจโปร่งใจ ด้วยไม่มีความปรารถนาอันเกินกว่าเหตุ หรือปรารถนาในเรื่องอันมิสมควรซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับทุกข์เมื่อปลายมือชื่อว่าทุกขนิโรธ ความจริงบุคคลผู้ได้อัตตภาพมา ก็จำต้องมีภาระธุระอันเป็นกรณียะประจำตน ตั้งต้นแต่ประกอบการงานหาเลี้ยงชีพ และอุปถัมภ์บำรุงท่านผู้สมควรได้รับการอุปถัมภ์บำรุง และทำประโยชน์ให้แก่หมู่คณะที่ตนอยู่อาศัยเป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นกรณียะที่ควรประกอบกระทำทุกสถาน ไม่เป็นข้ออันจะพึงทำให้ผู้ปฏิบัติในอริยสัจจธรรมเสียความประพฤติแม้แต่เพียงเล็กน้อย เพราะการปล่อยการหลุดพ้นในสัจจธรรมนี้ ไม่ได้เพ่งถึงการปล่อยวางเลิก เว้นภาระธุระอันเป็นหน้าที่ ถ้าหมายถึงอาการเช่นนี้ ผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาคงต้องทำอะไรไม่ได้ นอกจากบริโภคแล้วนั่ง ๆ นอน ๆ ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น แม้สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งทราบกันแล้วว่าพระองค์ทรงจบกิจแล้ว ถึงดังนั้นก็ยังต้องทรงบำเพ็ญพุทธกิจเกี่ยวข้องอยู่กับผู้อื่น เริ่มต้นแต่เสด็จเที่ยวบิณฑบาต และทรงโอวาทพุทธบริษัทในทางธรรมปฏิบัติโดยควรแก่อัธยาศัย ทั้งยังต้องทรงเอาเป็นพระธุระในหน้าที่ของผู้เป็นประธานในการบริหารคณะสงฆ์ ด้วยทรงแต่งตั้งสิกขาบทบัญญัติและเลิกถอนผ่อนปรนขนบธรรมเนียมบางข้อบางประการ เพื่อให้เหมาะแก่ภูมิสถานและกาลนิยม เหล่านี้ล้วนปรากฏว่า เป็นพุทธกิจทุกประการ เพราะเหตุนั้นคำว่าปล่อยว่างในอรรถวิกัปนี้ จึงมิได้เพ่งถึงอาการดังแสดงแล้ว ในทางโลกผู้ที่ประกอบกระทำธุระอันหนักหรือยุ่งยาก เมื่อเปลื้องให้หมดไปได้คราวหนึ่ง ๆ ย่อมรู้สึกว่าปลอดโปร่งว่างใจ ฉันใด อันผู้ปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติฝึกหัดใจ จนรู้สึกประดุจไม่มีเครื่องกังวลข้องใจ แม้มีธุระอันใดซึ่งควรประกอบกระทำ ก็ประกอบกระทำไปตามหน้าที่อันนั้น ไม่ทำปรารถนาให้เกินไปกว่าที่จะมีจะเป็นได้ กล่าวคือปรารถนาแต่เพียงเท่าที่ควร เช่น

นี้ใจย่อมปลอดโปร่งสบายปราศจากทุกข์อันเป็นส่วนเจตสิกเสียได้ ประดุจบุคคลผู้ประกอบธุระสำเร็จแล้ว ย่อมได้รับความโปร่งความว่างใจฉันนั้น

สรุปความว่าอาการที่ใจปลอดโปร่ง เพราะปราศจากตัณหาความปรารถนาดิ้นรนดังกล่าวแล้วนั้น ชื่อว่าทุกขนิโรธอริยสัจจ์ ๆ นี้เป็นทางให้เกิดสุขอย่างประณีต จึงจัดเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม อันผู้ศึกษาปฏิบัติควรกระทำให้แจ้ง แต่การที่จะกระทำให้แจ้งซึ่งทุกข์ กล่าวคือให้ทุกข์ดับนั้นก็ต้องอาศัยดำเนินในข้อปฏิบัติอันสมควรกัน ก็เครื่องปฏิบัติซึ่งจะเป็นเครื่องดับทุกข์นั้น ได้แก่มรรค ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสานดังแสดงมาแล้วในเบื้องต้นนั่นเอง จะไปปฏิบัติทางอื่นหาพ้นทุกข์ไม่ เพราะฉะนั้น มรรคทั้ง ๘ ประการจึงว่าจัดเป็นสัจจะของจริงอย่างหนึ่ง ซึ่งสำหรับนำสัตว์ผู้เดินตามให้พ้นทุกข์ ซึ่งเรียกว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

ประมวลสัจจะของจริงดังบรรยายมา ๔ ประการคือ จริงทุกข์ จริงเหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหา หรือตัณหาเป็นสิ่งที่ให้เกิดทุกข์เป็นของจริง จริงข้อปฏิบัติอันจะให้ถึงความดับทุกข์ หรือข้อปฏิบัติคือ มรรค ๘ ประการเป็นปฏิปทาสำหรับดับทุกข์ได้จริง ๆ ทั้ง ๔ ประการนี้ ไม่ใช่เป็นของหลอกของเท็จของปลอม จึงเรียกสัจจะของจริงแต่ละประการ ด้วยประการฉะนี้ อริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติในพระพุทธศาสนาจำต้องพิจารณา และปฏิบัติให้รู้จริงเห็นจริงด้วยตนเอง จึงจะได้บรรลุผล คือความสุขอย่างยวดยิ่งในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อทรงแสดงอริยสัจจ์ ๔ จบลงแล้ว พระอัญญาโกณฑัญญะเถรเจ้าซึ่งเป็นหัวหน้าในเหล่าภิกษุปัญจวัคคีย์ ได้เกิดความรู้ด้วยปัญญาว่า ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สิ่งอะไร ๆ ที่เกิดมีขึ้นแล้ว สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับความหมดเป็นคู่กัน ความรู้เช่นนี้เป็นความรู้เบื้องต้นในพระพุทธศาสนา พระ

อัญญาโกณฑัญญะเป็นองค์แรกที่ได้รู้ตามเสด็จพระพุทธเจ้า จัดว่าเป็นปฐมสาวกในพระพุทธศาสนา แต่นั้นตามนัยแห่งพระสูตรแสดงว่าเกิดมหัศจรรย์ เช่นแผ่นดินไหวเสทือนสะท้านเป็นต้น เทพดา มาร พรหม ต่างเลื่องลือบอกกล่าวกันต่อ ๆ ไป ฝ่ายสมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงเปล่งพระพุทธอุทานว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ เป็นต้น ความว่า โกณฑัญญะภิกษุได้รู้แล้วหนอ ๆ ซึ่งหมายความว่ารู้จริงเห็นจริงในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ โดยเสด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยประการฉะนี้

มหาปวารณาเทสนา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

วันนี้เป็นวันมหาปวารณาออกพรรษา แลเป็นวันตรงกับวันพระราชสมภพ แลเป็นวันเสด็จสวรรคตของสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้ากรุงไทยรัชกาลที่ ๔ อันเป็นดิถีพิเศษของศาสนิกชนบริษัทผู้มีความรักแลนับถือเคารพบูชาใน พระบาทสมเด็จ ฯ แม้พระองค์เสด็จล่วงลับไปแล้วนาน แต่หากมาคำนึงถึงพระคุณที่พระองค์ยกย่องศาสนาให้ถาวรวัฒนาการก็จัดเป็นเหมือนกาลใกล้ จึงได้พร้อมเพรียงกันมาประชุมบำเพ็ญกุศลเพื่อเป็นราชพลีบรรณาการทักษิณานุปทานกิจ อุทิศกัลปนาผลถวายเพื่อเป็นเปตพลีราชบรรณาการ ตามสมควรแก่ความเคารพนบนอบกตัญญูกตเวทีแห่งตน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระโอรสองค์ที่ ๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ประสูติเมื่อวันพฤหัส เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวด ฉศก จุลศักราช ๑๑๖๖ อันเป็นพระราชสมภพมหามงคลกาล ครั้นลุปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ มีพระชนม์ได้ ๖ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ได้ทรงดำรงพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ปรากฏสามัญชนเรียกว่า "ทูลกระหม่อมเจ้าฟ้าใหญ่" ต่อมาปีวอก จุลศักราช ๑๑๗๔ พระองค์ทรงพระชนม์ได้ ๙ พรรษา ได้รับพระราชทานพระราชพิธีลงสรงเป็นการใหญ่และได้รับพระราชทานเฉลิมพระนาม จารึกในพระสุพรรณบัฏว่า "สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามกุฎสมมติเทววงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร" ในลำดับนั้นได้ทรงศึกษาวิชาการศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ทั้ง

อักษรไทยและวิชาคชกรรม เพลงอาวุธแคล่วคล่องชำนิชำนาญ ลุกาลจุลศักราช ๑๑๗๘ พระองค์มีพระชนม์ได้ ๑๓ พรรษา ได้รับพระราชพิธีโสกันต์เป็นการใหญ่ ครั้นปีฉลู จุลศักราช ๑๑๗๙ จวนเข้าพรรษา มีพระชนม์ได้ ๑๔ พรรษา สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้จัดการทรงผนวชเป็นสามเณร สมโภช ณ พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีเดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ แห่ไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับยังวัดมหาธาตุทรงผนวชอยู่ ๗ เดือน แล้วลาผนวชเข้ารับราชการเป็นผู้บัญชาการกรมมหาดเล็กทรงบริบูรณ์ด้วยกายสุขสมบัติเป็นเอนกประการ ภายหลังทรงพระคำนึงเห็นผลานิสงส์ในอนาคาริยปฏิบัติประพฤติพรตพรหมจรรย์ จึงน้อมพระราชอัธยาศัยในบรรพชาอุปสมบท อาศัยได้ทรงศึกษาพระพุทธพจน์ปริยัติธรรมเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร เป็นเครื่องย้อมพระราชศรัทธาความเลื่อมใส ครั้นลุจุลศักราช ๑๑๘๖ พระองค์มีพระชนมายุได้ ๒๑ พรรษาครบกำหนดอุปสมบท พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยผู้พระชนกนาถ จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดสมโภช ณ พระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัยวันหนึ่ง รุ่งขึ้นวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ แห่ไปทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสร็จอุปสมบทแล้ว เสด็จไปประทับจำพรรษา ณ วัดสมอราย คือวัดราชาธิวาสเดี๋ยวนี้ พอทรงผนวชแล้วไม่นาน พระบรมชนกนาถก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ผู้เป็นพระบรมเชษฐาธิราชได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระวงศ์

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ครั้นต่อมาได้เสด็จกลับมาประทับยังวัดมหาธาตุอีก ได้ทรงศึกษาพระพุทธวจนะ และข้อปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งมีมาแต่โบราณแล้วทรงพระราชวิจารณญาณสอบสวนก็ทรงอนุมานได้ว่า ศาสนวงศ์เป็นจลาจลมาแต่ครั้งกรุงเก่านั้นเสียแล้ว กับทั้งได้ทรงเห็นอาจารวิบัติของสมณะบางเหล่าไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสสลดพระหฤทัยในอันจะทรงเพศบรรพชิตต่อไป ด้วย

มาทรงเห็นว่าจะเป็นการหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพดูไม่สมควร วันหนึ่งเวลากลางวัน เสด็จเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงบูชาศาสนารักขเทพด้วยเครื่องสักการะถ้วนทุกทิศ แล้วทรงตั้งสัจจกิริยาธิษฐานว่า "ข้าพเจ้าอุทิศต่อพระผู้มีพระภาคออกบวชด้วยความเลื่อมใสมิได้เพ่งต่ออามิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด มีลาภ ยศ และความสรรเสริญเป็นต้น ถ้าวงศ์บรรพชาที่เนื่องแต่พระสุคตทศพล ยังมีเหลืออยู่ ณ ประเทศใด ทิศใด ขอให้ได้ประสพหรือให้ได้ยินข่าวนั้นให้ได้ใน สามวัน เจ็ดวัน ถ้าไม่เป็นดังนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่า ศาสนวงศ์นั้นสิ้นแล้วจะสึกเป็นฆราวาสรักษาศีล ๕ ศีล ๘ ตามสมควร" ครั้นล่วงไปได้ประมาณสองวันหรือสามวัน ยังไม่ทันสิ้นกำหนดที่ทรงอธิษฐานไว้ มีพระเถระรามัญองค์หนึ่งผู้ฉลาดในพระวินัย รู้พระพุทธวจนะชำนาญในอักขรุจ-จารณาวิธีมากล่าวศาสนวงศ์แสดงชี้ให้เกิดความเลื่อมใส จึงทรงรับพระวินัยวงศ์นั้นเป็นข้อปฏิบัติสืบมา เมื่อครั้งเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ได้ทรงศึกษาพระปริชาแตกฉานในพระปริยัติธรรม จนทรงสามารถแปลพระคัมภีร์ในที่ประชุมพระราชาคณะสงฆ์ ณ ที่พระนั่งอัมรินทรวินิจฉัย ๓ วัน ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๑ ได้เสด็จกลับขึ้นไปยังวัดราชาธิวาส ประกาศศาสนพรหมจรรย์ให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธา อนุเคราะห์คฤหัสถ์ด้วยธรรมกถา ในศกนั้นได้ทรงดำรงพระอิสสริยยศฝ่ายสมณศักดิ์ที่พระราชาคณะ มีพระฐานานุกรม ๓ รูป ซึ่งภายหลังดำรัสสั่งให้เพิ่มขึ้นอีก ๗ เป็น ๑๐ รูป ในฤดูแล้งเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์แล้วทรงอธิษฐานด้วยความเลื่อมใส ภายหลังก็ได้พระบรมธาตุ ๒ พระองค์เป็นอัศจรรย์ จึงทรงบรรจุพระบรมธาตุนั้นไว้ในพระสัมพุทธพรรณี ฯ ครั้นจุลศักราช ๑๑๙๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ได้ทรงสร้างตำหนักที่ประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเสร็จแล้ว ครั้นถึงวันพุธ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ มีพระบรมราชโองการสั่งให้จัดกระบวนแห่เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ พร้อมด้วยฐานานุกรมเปรียญ ๕๐ รูปมาประทับวัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จประทับอยู่สิ้น ๑๔ พรรษา ทรงบริหารบำรุงสงฆ์บริษัทด้วยวินัยวัตรสุตตันตปฏิบัติปริยัติธรรม ยังบริษัทให้สืบกันต่อมา

ดำรงธรรมยุติกนิกายสงฆ์ให้ไพบูลย์ยิ่งขึ้น และได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อเมื่อพระชนม์ได้ ๔๐ พรรษาล่วงแล้ว แต่ทรงสามารถทราบได้ชัดเจนเป็นอัศจรรย์

ครั้นถึงจุลศักราช ๑๒๑๒ วันพุธ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ผู้พระบรมเชษฐาธิราชเสด็จสวรรคต จึงพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งมีพระอิสสริยยศสูง และท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่ได้ปรึกษาพร้อมกันรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ จึงพร้อมกันไปเฝ้า ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จให้ทรงลาผนวชเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นบรมกษัตริย์สืบพระวงศ์ ทรงทำนุบำรุงพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทสมณพราหมณาจารย์และอาณาประชาราษฎร์สืบไป พระองค์ทรงอาศัยพระกรุณาในประชาชนเป็นอันมาก ทรงรับอัญเชิญแล้ว ครั้นพระบรมวงศ์และข้าราชการทั้งปวงได้ถวายสัตยานุสัตย์ตามโบราณจารีตแล้วทรงลาผนวช ณ วันศุกร์ขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๕ รวมเวลาที่พระองค์เสด็จออกทรงผนวช ยกธรรมวินัยขึ้นให้รุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ศาสนิกบริษัททั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตผู้เกิดในปัจฉิมกาลได้ ๒๗ พรรษาโดยปี ครั้นวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลาเช้า ๑ โมงกับ ๙ นาที เป็นอุดมฤกษ์ราชาภิเษกตามพระราชประเพณี ถวายพระนามตามพระนามเดิม และพระคุณสมบัติว่า "พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏสุทธสมมติเทพยพงศ์ฯลฯ ปรเมนทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" พระคุณสมบัติข้อสำคัญซึ่งมีแก่พระสงฆ์ทั้งปวงนั้น คือจำเดิมแต่สมัยยังมิได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้ทรงประดิษฐานวงศ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นไว้ด้วยพระอุตสาหะโดยลำพังพระองค์เอง ต้องทรงผ่าความลำบากและเหตุขัดข้องเป็นหลายครั้งหลายคราวและได้ทรงบำรุงทั้งคณะธรรมยุติกนิกายและมหานิกาย โดยทรงยกย่องให้ตั้งอยู่ในตำแหน่งฐานันดรสมณศักดิ์ตามสมควรแก่ศีลคุณและวัตรคุณ พระสงฆ์ทั้งสองนิกายต่างก็ได้ประพฤติพรตพรหมจรรย์โดยความผาสุขสบาย อันนี้ก็เป็นข้อสำคัญ

ควรเห็นว่า พระองค์มีพระราชหฤทัยเที่ยงตรง และทั้งทรงประกอบด้วยพระปรีชาญาณ ทรงทราบในไตรปิฎกแตกฉานทั่วถึง ไม่มีผู้ใดจะเปรียบปาน ควรเห็นเป็นมหัศจรรย์ พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสถิตมั่นในคุณพระรัตนตรัยมิได้ย่อหย่อน ทรงประกอบไปด้วยสุจริตพร้อมในไตรทวาร และทรงพระมหากรุณาคุณพระราชทานธรรมแก่บริษัทฝ่ายในทุกวันอุโบสถ และราชกรณียกิจที่ทรงประพฤติก็ยิ่งกว่าสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ เพราะพระองค์มีพระราชกิจยิ่งใหญ่มากกว่าพระเจ้าแผ่นดินที่แล้วมา บางเวลาถึงกับต้องทรงพระราชหัตถเลขาอยู่ตราบเวลารุณ ทั้งนี้เพราะบ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ประชาราษฎร์มั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติ มีประเทศใหญ่น้อยเข้ามาทำหนังสือเจริญพระราชไมตรีมากขึ้นโดยลำดับ คนต่างประเทศพากันเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระองค์จึงทรงมากด้วยพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ ได้มีเวลาทรงพักสำราญพระอิริยาบถเพียงเล็กน้อย อาศัยพระมหากรุณาและเมตตาอันยิ่งใหญ่ในประชาราษฎร์ จึงเสด็จดำรงรัฐมณฑลให้อยู่เป็นสุขมาได้ ๑๘ ปี ครั้นถึงเดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๓๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงพระประชวรเมื่อมิได้เสด็จออกวันหนึ่งพระอาการก็คลาย ครั้นเสด็จพระราชดำเนินออกมนัสการพระมหามณีรัตนปฏิมากร ก็ทรงโปรดให้มีการสมโภช ครั้นถึงวันพุธขึ้น ๙ ค่ำเดือน ๑๐ ในศกนั้นเอง กลับทรงประชวรหนัก จึงพระเจ้าน้องยาเธอได้ประชุมแพทย์ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการก็หาคลายไม่ มาถึงวันจันทร์แรม ๑๓ ค่ำเป็นเวลาถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนินออกยังวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ข้าราชการทั้งปวงถือน้ำพิพัฒนสัตยามาถวายบังคมและท่านเสนาบดีก็เข้ามาพึ่งพระอาการอยู่ในพระบรมมหาราชวังพร้อมกัน และตั้งกองป้องกันรักษาพระบรมมหาราชวังและพระตำหนักสวนกุหลาบตามพระราชประเพณี

ครั้นถึงเวลาเย็นวันมหาปวารณา พระอาการทรุดหนักลง พระองค์ทรงประกอบไปด้วยพระสติสัมปชัญญะ ทรงกำหนดอวสานกาลแห่งพระชนมายุของ

พระองค์เป็นแน่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องนมัสการ พร้อมแล้วมีพระราชดำรัสสั่งให้หาพระศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เข้าไปในที่พระบรร-ทม มีพระราชดำรัสนิพนธ์โดยภาษามคธ ให้พระยาศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการจดเป็นอักษรว่า "ยคฺเฆ ภนฺเต สงฺโฆ ชานาตุ มยฺหํ ภิกฺขุกาเล ปุนปฺปุนํ มยา เอสา วาจา ภาสิตา ฯลฯ เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ มีความตามพระราชประสงค์เหมือนทรงภาษิต ณ ที่สังฆสันนิบาตว่า ขอเตือนสงฆ์จงรู้ เมื่อครั้งดิฉันเป็นภิกษุอยู่ ดิฉันได้กล่าววาจานี้เนือง ๆ ว่าเพราะดิฉันได้เกิดแล้วประสูติแล้วจากครรภ์แห่งมารดาในวันมหาปวารณา เมื่อทำกาลขอให้ทำในวันมหาปวารณา ถ้าในวันมหาปวารณาป่วยหนักลง ภิกษุสามเณรช่วยนำไปยังที่สงฆ์ประชุมทำมหาปวารณา ณ โรงอุโบสถ ประกอบไปด้วยกำลังเช่นนี้ ด้วยกำลังเช่นใดเล่าดิฉันจะพึงปวารณากับสงฆ์ถ้วนกำหนดสามคำได้แล้วทำกาล ณ ที่เฉพาะหน้าสงฆ์ ความที่ดิฉันทำได้อย่างนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้ดังนี้จะเป็นกรรมสมควรแก่ดิฉันเทียวหนอ วาจาเช่นนี้ดิฉันได้กล่าวแล้วเนือง ๆ เมื่อครั้งเป็นภิกษุอยู่ บัดนี้ดิฉันเป็นคฤหัสถ์เสียแล้วจักทำอย่างไรได้ เพราะเหตุนั้นดิฉันจึงส่งเครื่องสักการะเหล่านี้ไปยังพระวิหาร บูชาสงฆ์ซึ่งทำปวารณากรรมกับทั้งพระธรรมด้วยเครื่องสักการะเหล่านี้ ทำให้เป็นประหนึ่งตน วันมหาปวารณาวันนี้ก็เป็นวันพฤหัสบดีเช่นกับวันดิฉันเกิดเหมือนกัน อาพาธของดิฉันก็เจริญกล้า ดิฉันกลัวอยู่ว่า จะทำกาลเสีย ณ เวลาวันนี้ ดิฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวาทพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ แม้ปรินิพพานนานแล้วนั้น นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ของพระสัมมา-สัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนตรัยไรเล่าว่าเป็นสรณะที่พึ่ง โทษล่วงเกินได้เป็นไปล่วง ดิฉันผู้พาลอย่างไร ผู้หลงอย่างไร ผู้ไม่ฉลาดอย่างไร ดิฉันผู้ใดได้ประมาทแล้วด้วยประการนั้น ๆ ทำอกุศลกรรมไว้แล้ว ณ อัตตภาพนี้ สงฆ์จงรับโทษที่เป็นไปล่วงโดยความเป็นโทษเป็นไปล่วงจริงของดิฉันผู้นั้น เพื่อ

สำรวมระวังต่อไป บัดนี้ดิฉันได้ทำความอธิษฐานการสำรวมในศีล ๕ แล้ว มนสิการความทำในใจเช่นนี้ดิฉันได้ให้เกิดขึ้นศึกษาอยู่ว่า ณ ขันธ์ทั้ง ๕ ณ อายตนภายใน ๖ ณ อายตนภายนอก ๖ ณ วิญญาณ ๖ ณ สัมผัส ๖ ณ เวทนาที่เป็นภายใน ๖ ทวาร ๖ สิ่งใดที่สัตว์มาถือเอามั่นจะพึงเป็นของหาโทษมิได้ อนึ่งบุรุษมายึดมั่นสิ่งไร จะเป็นผู้หาโทษมิได้ สิ่งนั้นไม่มีเลยในโลก ดิฉันมาศึกษาการไม่ยึดมั่นอยู่ว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตัวตน ย่อมเป็นไปตามปัจจัย สิ่งนั้นไม่ใช่ของเรา ส่วนนั้นไม่เป็นเรา สิ่งนั้นไม่ใช่ตัวตนของเราดังนี้ ความตายใดๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นมรรคาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด ดิฉันขอลา ดิฉันไหว้ สิ่งใดดิฉันได้ผิดพลาดพลั้ง สงฆ์จงอดสิ่งทั้งปวงนั้นแก่ดิฉันเถิด เมื่อกายของดิฉันกระสับกระส่ายอยู่ จิตของดิฉันจักไม่กระสับกระส่าย ดิฉันมาทำความไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าศึกษาอยู่ด้วยประการฉะนี้ฯ ครั้นทรงพระราชนิพนธ์เสร็จแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหารเชิญไปกับเครื่องนมัสการ สู่พระวิหารหลวงวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พระสงฆ์มีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ประชุมพร้อมกันเพื่อจะทำสังฆปวารณา พระยาศรีสุนทรโวหารจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ แล้วกราบถวายบังคมมาตามทิศ อ่านพระบรมราชนิพนธ์นั้น ณ ที่สังฆสันนิบาต สงฆ์รับอัจจยเทศนาแล้วตั้งญัตติปวารณา แล้วปวารณาตามลำดับพรรษา ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดำรัสสั่งพระยาศรีสุนทรโวหารเสร็จแล้ว ก็ทรงมนสิการจิตตวิโสธโนบายภาวนามัยกุศล เครื่องชำระจิตให้บริสุทธิ์ พอสมัยยามกับบาทหนึ่งก็เสด็จสวรรคต ณ พระที่นั่งภาณุมาสจำรูญฝ่ายอุดรทิศ พร้อมทั้งอัศจรรย์หมอกกลุ้มทั่วพระนครมณฑลโดยบุญญวันตวิสัย เมื่อเสด็จสวรรคตมีพระชนมายุนับเรียงปีได้ ๖๕ พรรษา นับอายุโหราโดยจันทร

คติได้ ๖๔ ปีถ้วน คิดเป็นวันได้ ๒๒๓๕๘ วัน กับ ๑๖ ชั่วโมงครึ่ง คิดตามสุริยคติกาลอย่างยุโรปได้ ๖๔ ปีหย่อน ๑๖ วันกับ ๒ ชั่วโมง เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติ นับเรียงปีได้ ๑๘ ปี นับอายุโหราตามจันทรคติได้ ๑๗ ปี ๕ เดือนถ้วน คิดเป็นวัน ๖๓๔๘ วัน มีพระราชโอรสและพระราชธิดาเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าชาย ๔ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิง ๑ พระองค์เจ้าชาย ๓๕ พระองค์เจ้าหญิง ๔๒ รวม ๘๒ พระองค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงไทย ได้ทรงเลื่อมใสประดิษฐานคณะสงฆ์วงศ์ธรรมยุติกนิกาย ชื่อว่าได้ทรงยกย่องพุทธศาสนา ที่ได้ทรุดโทรมเสื่อมถอยให้ลอยเด่นขึ้น ดุจพระจันทร์พ้นจากเมฆเปล่งรัศมีส่องโลกให้สว่างฉะนั้น ด้วยวิริยานุภาพอันแรงกล้าผ่าอุปสรรคต่าง ๆ โดยมากนับหลายประการ ด้วยพระอภินิหารเป็นมหัศจรรย์ ทั้งได้ทรงปกครองสมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ให้อยู่เย็นเป็นสุข โดยทศพิธราชธรรม ทั้งได้เป็นเอกอรรคศาสนูปถัมภ์ด้วยพระเมตตาและพระกรุณาอันยิ่งใหญ่ ชื่อว่าพระองค์ได้ทรงปกครองพุทธจักรและอาณาจักรทั้งสองฝ่ายให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวโดยความสวัสดี ไม่มีกษัตริย์พระองค์ใดในอดีตสมัยจะเทียบได้ แม้ถึงในอวสานสมัยใกล้จะสวรรคตก็ได้ทรงกำหนดจิตตวิโสธโนบายอันเป็นธรรมปฏิบัติเครื่องชำระใจให้ผ่องใส อันเป็นข้อประสงค์อันยิ่งใหญ่ในศาสนา ควรแล้วที่เราเหล่าพุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์แลบรรพชิตควรจะคำนึงถึงพระจริยานุวัตร และปฏิบัติตามในธรรมปฏิบัติ ขจัดความเศร้าหมองแห่งจิตแล้วทำให้ผ่องใส อันจะเป็นสุขประโยชน์ทั้งในชาตินี้แลชาติหน้า อันเป็นปฏิปทาให้ถึงความสุขอย่างยิ่ง ตามสมควรศรัทธาอุตสาหะปฏิบัติของท่านทั้งหลายทุก ๆ คนเทอญ ด้วยอำนาจกุศลจริยานุกิจของคฤหัสถ์แลบรรพชิตได้ประพฤติแลได้ปฏิบัติมาแล้วก็ดี แลด้วยทานบริจาคในตอนเช้าวันนี้ของทายกทายิกาทั้งหลายก็ดี ขอจงเป็นกุศลบุญราศีทักษิณานุปทานกิจ อุทิศถวายเป็นราชเปตพลีแด่พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะเสด็จสถิต ณ ทิพยสถานพิมานใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบโดยญาณวิถีทางใดทางหนึ่งแล้วจงทรงอนุโมทนา เป็นปัตตานุโมทนา-มัยกุศล เพื่อทรงพระสำราญยิ่งด้วยทิพยสมบัติ โดยสมควรแก่อุปบัติภพนั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้

กฐินานิสงฺสกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
กาเลน ทินฺนํ อริเยสุ อุชุภูเตสุ ตาทิสุ
วิปฺปสนฺนมนา ตสฺส วิปุลา โหติ ทกฺขิณาติ ฯ

บัดนี้ จะกล่าวบุรพเหตุแห่งกฐินพร้อมด้วยอานิสงส์ เป็นเครื่องเพิ่มเติมอปราปรเจตนาของสามัคคีกฐินทายกทายิกา โดยความว่า สมัยนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จอยู่ ณ เชตวนารามของอนาถบิณฑิกคฤหบดี ณ เมืองสาวัตถีฯ

สมัยนั้นมีภิกษุชาวเมืองปาเฐยยกะ ๓๐ องค์ ล้วนทรงธุดงค์คุณคืออยู่ป่าบ้าง ถือบิณฑบาตบ้าง ถือบังสุกุลบ้าง ถือจีวร ๓ ผืนบ้าง ล้วนเป็นข้อปฏิบัติเครื่องขูดเกลากิเลส ท่านทั้งหลายเหล่านั้นจะมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ณ เมืองสาวัตถีในดิถีที่จะจำพรรษา มาถึงตามกำหนดจึงแวะเข้าไปจำพรรษาอยู่ ณ เมืองสาเกต ไกลจากเมืองสาวัตถี ๖ โยชน์ ภิกษุ ๓๐ รูปนั้นไม่มีความผาสุขคิดอยู่แต่จะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าเสมอ ครั้นออกพรรษาทำปวารณาเสร็จแล้ว กำลังฝนตกน้ำท่วม ภูมิภาคอากูลไปด้วยโคลนตม ไม่เป็นสมัยที่จะสัญจร ท่านก็มิได้รอรั้ง รีบออกจากเมืองสาเกตจาริกไป ถึงเมืองสาวัตถีที่เชตวนารามมีสบงจีวรอันชุ่มชื่นไปด้วยน้ำและโคลน ครั้นถึงที่ก็เข้าเฝ้าถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่ง ณ ที่สมควรข้างหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสถามถึงผาสุขวิหารพอเป็นปฏิสันถารตามสมควร ภิกษุเหล่านั้นก็กราบทูลเหตุทั้งปวง ตั้งแต่มาไม่ทันต้องจำพรรษา ณ เมืองสาเกต จนถึงลำบากในมรรคาเป็นที่สุดให้ทรงทราบทุกประการ

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าอาศัยเหตุนั้น ทรงทำธรรมกถาตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ทรงอนุญาตกฐินถารวินัยกรรมว่า ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตเพื่อจะกราลกฐิน แต่ภิกษุทั้งหลายผู้ได้จำพรรษาแล้ว ภิกษุทั้งหลายอานิสงส์ ๕ อย่างจักสำเร็จแก่ท่านทั้งหลายผู้ได้กราลกฐินแล้ว คือ (๑) อนามนฺตจาโร เที่ยวไปในตระกูลไม่ต้องอำลา คือ ไม่เป็นอาบัติด้วยจารีตสิกขาบท ตามปกตินั้นเมื่อภิกษุรับนิมนต์เขาด้วยโภชนะทั้ง ๕ แล้วจะไปในที่อื่นจากที่นิมนต์นั้น ในเวลาก่อนฉันหรือกลับจากฉันแล้ว ต้องลาภิกษุที่มีอยู่ในวัดก่อนจึงจะไปได้ ถ้าไม่ลาก่อนเที่ยวไปต้องปาจิตตีย์ ได้กราลกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ (๒) อสมาทานจาโร เที่ยวไปโดยไม่ต้องเอาไตรจีวรไปด้วยก็ได้ ไม่เป็นอาบัติเพราะอยู่ปราศจากไตรจีวร ตามปกตินั้นภิกษุจะไปแรมค้างคืน ณ ที่ใดต้องเอาจีวรไปด้วย ถ้าปราศจากไตรจีวรผืนใดผืนหนึ่งแม้คืนหนึ่งแม้ผืนเดียว ต้องนิสสัคคีย์ปาจิตตีย์ ได้กราลกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ (๓) คณโภชนํ ฉันคณโภชนสิกขาบท ตามปกติเขานิมนต์ภิกษุออกชื่อโภชนะทั้ง ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้ารับของนั้นมาหรือฉันของนั้นพร้อมกันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปต้องปาจิตตีย์ ได้กราลกฐินแล้วคุ้มอาบัตินี้ได้ (๔) ยาวทตฺถ-จีวรํ จีวรตามต้องการเพียงไร คือ เก็บอติเรกจีวรไว้ไม่วิกัปป์ไม่อธิษฐานเกิน ๑๐ วันได้ไม่เป็นอาบัติด้วยปฐมกฐิน และตติยกฐินสิกขาบท ตามปกตินั้นภิกษุจะพึงทรงอติเรกจีวรผ้านอกจากวิกัปป์อธิษฐานได้เพียง ๑๐ วัน ถ้าล่วง ๑๐ วันไปต้องนิสสัคคีย์ปาจิตตีย์และภิกษุที่มีผ้าเกิดขึ้นประสงค์จะทำแต่ยังไม่พอ ถ้ามีหวังอยู่ว่าจะได้ก็เก็บผ้านั้นไว้ได้เพียงเดือนหนึ่งเป็นอย่างยิ่ง ถ้าเก็บไว้เกินเดือนหนึ่งไปถึงจะมีที่หวังว่าจะได้อยู่ก็ต้องนิสสัคคีย์ปาจิตตีย์ ได้กราลกฐินแล้วคุ้มอาบัติสองข้อนี้ได้ (๕) โย จ ตตฺถ จีวรุปฺปาโท โส เนสํ ภวิสฺสติ จีวรลาภใดที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ในอาวาสนั้น จีวรลาภนั้นจักเป็นของ ๆ ภิกษุทั้งหลายผู้ได้กราลกฐินแล้วนั้น ไม่ทั่วไปแก่ภิกษุอื่น ตามปกตินั้นจีวรที่เกิดขึ้นแก่สงฆ์ที่ไม่กราลกฐินหรือที่เป็นอาคันตุกะก็ตาม ต้องแจกให้ทั่วถึงกัน ได้กราลกฐินแล้วจะแจกแต่

พวกที่ได้กราลด้วยกันก็ได้ ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ ๕ นี้ จักสำเร็จแก่ท่านทั้งหลายผู้ได้กราลกฐินแล้ว อันนี้เป็นอานิสงส์ส่วนภิกษุลดหย่อนผ่อนสิกขาบทบางอย่าง เมื่อภิกษุมาทำให้ต้องตามพิธี ก็นับว่าได้รักษาพุทธานุญาตอันนั้นด้วย ครั้นถึงจีวรทานกาลสมัยคือ แรมค่ำหนึ่งเดือน ๑๑ จนถึงเพ็ญเดือน ๑๒ พุทธศาสนิกชนมาตามระลึกถึงพุทธานุญาตข้อนี้ ได้พรักพร้อมกันจัดแจงกฐินทุสสทานพร้อมด้วยบริวาร กระทำโดยสามัคคีธรรม ก็ชื่อว่าช่วยกันรักษาพุทธานุญาตข้อนี้ไม่ให้เป็นหมัน นับเป็นทั้งอามิสบูชาและปฏิบัติบูชาในพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อกล่าวโดยเจตนาที่บัณฑิตนิยมก็เป็น ๒ คือ ให้ด้วยคิดจะอนุเคราะห์อย่างหนึ่ง ให้ด้วยปรารถนาจะบูชาอย่างหนึ่ง กฐินทานนี้ก็จัดลงได้ทั้ง ๒ ประการ เมื่อกล่าวประเภททานโดยผู้รับที่เนื่องในพุทธศาสนาเป็น ๒ อย่างคือ ปาฏิปุคคลิกทาน ๑ สังฆทาน ๑ กฐินทานนี้ก็นับเข้าในสังฆทาน ทาน ๒ อย่างนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญสังฆทานว่าประเสริฐกว่าปาฏิปุคคลิกทาน โดยภาษิตที่ประทานไว้ดังนี้ ว่า น เตฺววาหํ อานนฺท เกนจิ ปริยาเยน สงฺฆคตาย ทกฺขิณาย ปาฏิปุคฺคลิกทานํ มหปฺผลตรํ วทามิ อานนท์ เราไม่กล่าวปาฏิปุคคลิกทานว่ามีผลใหญ่กว่าทักขิณาทานที่ไปแล้วในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ ดังนี้

ครั้งหนึ่งพระนางโคตมีเอาผ้าคู่อย่างดีเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ไม่ทรงรับ แต่รับสั่งให้ถวายในสงฆ์และทรงแสดงว่าเมื่อถวายในสงฆ์แล้วชื่อว่าเป็นอันได้บูชาตถาคตด้วย พระนางทูลวิงวอนถึงสามครั้ง ก็ไม่ทรงรับ ถึงกับเชิญพระอานนท์ให้เป็นนายหน้า เมื่อพระอานนท์จะทูลเหตุนั้น จึงได้ทูลคุณความดีของพระนางที่ได้ทรงเลี้ยงดูมีคุณควรรับ พระองค์ก็ทรงหารับไม่ ข้อนี้ก็เพราะทรงพระมหากรุณาในพระนางด้วย ในสงฆ์ด้วย อนึ่งสังฆทานนับว่าดีกว่าปาฏิปุคคลิกทาน เพราะให้แต่สิ่งหนึ่งก็ชื่อว่าให้ด้วยกันทั้งหมด ส่วนเจตนาของผู้ให้ก็เป็นเจตนาอันดีมิได้มุ่งหมายต่อความตอบแทน เพราะฉะนั้นสังฆทาน

จึงประเสริฐและมีพุทธภาษิตอุปมาปมัยไว้ฉะนี้ว่า อคฺคิหุตฺตํมุขา ยญฺญา ยัญทั้งหลายมีการบูชาเพลิงเป็นหัวหน้า สาวิตฺติ ฉนฺทโส มุขํ สาวิตติฉันท์เป็นหัวหน้าของฉันทศาสตร์ ราชา มุขํ มนุสฺสานํ พระราชาเป็นหัวหน้ามนุษย์ทั้งหลาย นทีนํ สาคโร มุขํ สมุทสาครเป็นหัวหน้าของแม่น้ำทั้งหลาย นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท พระจันทร์เป็นหัวหน้าของดาวนักขัตฤกษ์ทั้งหลาย อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ พระอาทิตย์เป็นหัวหน้าของ ๆ ที่มีแสงสว่างร้อนทั้งหลาย ฉันใด ปุญฺญมากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ สงฆ์เป็นหัวหน้าของทายกทั้งหลายผู้หวังบุญ บำเพ็ญทาน ฉันนั้น อนึ่งกฐินทานนี้ก็นับว่าเป็นกาลทานให้เหมาะกับกาล สมัยมีผลานิสงส์ทั้งผู้ให้และผู้ช่วยทำความขวนขวายตลอดถึงผู้อนุโมทนายินดีด้วย โดยพุทธภาษิตดังนี้ว่า กาเลน ทินฺนํ อริเยสุ ทานอันทายกให้แล้วโดยกาลในพระอริยทั้งหลาย อุชุภูเตสุ ตาทิสุ ผู้ซื่อตรงเช่นนั้น วิปฺปสนฺนมนา ตสฺส วิปุลา โหติ ทกฺขิณา ทักขิณาทานของเขาเป็นของบุคคลมีใจเลื่อมใสแล้วย่อมเป็นทักขิณาอันไพบูลย์ เย ตตฺถ อนุโมทนฺติ ชนเหล่าใดอนุโมทนาในกฐินทานนั้นก็ดี เวยฺยาวจฺจํ กโรนฺติ วา หรือช่วยกระทำความขวนขวายก็ดี น เตน ทกฺขิณา โอนา ทักขิณาของเดิมก็ไม่บกพร่องไปเพราะเหตุนั้น เตปิ ปุญฺญสฺส ภาคิโน แม้ชนทั้งหลายนั้นก็จะเป็นผู้มีส่วนแห่งบุญ ตสฺมา ทเท อปฺปฏิวานจิตฺโต ยตฺถ ทินฺนํ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นทานอันบุคคลให้แล้วในที่ใดเป็นของมีผลใหญ่ บุคคลควรเป็นผู้มีจิตไม่ถอยกลับให้ในที่นั้น ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินํ บุญทั้งหลายย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้าดังนี้ อาศัยความพร้อมเพรียงช่วยกันได้บำเพ็ญกุศลพิเศษ เหมาะกับพุทธานุญาตและเป็นเหตุให้ผู้อื่นได้บำเพ็ญเวยยาวัจจกรรม และ ปัตตานุโมทนาด้วยฉะนี้

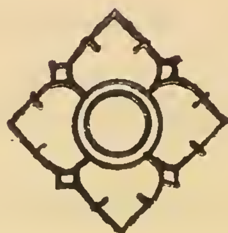
อนึ่ง ทานที่ปราณีตหรือไม่ปราณีต บัณฑิตท่านไม่ประสงค์พัศดุ ท่านประสงค์จิตของผู้บริจาคและปฏิคาหกผู้รับ โดยพุทธภาษิตที่ตรัสแก่อนาถบิณฑิก

คฤหบดีว่า "คหปติ สุขํ ทานํ เทมีติ มา จินฺตยิ จิตฺตสฺมึ ปณีเต พุทฺธาทีนํ ทินฺนทานํ ลูขํ นาม นตฺถิ" คฤหบดี ท่านอย่าคิดว่า เราให้ทานเศร้าหมองดังนี้ ก็ครั้นเมื่อจิตปราณีต ท่านที่บุคคลให้แก่ปูชเนยยบุคคลทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะชื่อว่าเป็นทานเศร้าหมองหามิได้ ดังนี้ จิตอย่างไรชื่อว่าจิตปราณีต จิตที่บันเทิงร่าเริงด้วยปีติปราโมทย์ ไม่มีความเดือดร้อนด้วยความตระหนี่เสียดาย ชื่อว่าจิตปราณีตในทานบริจาค สมด้วยพุทธภาษิตว่า ปุพฺเพว ทานา สุมโน บุคคลมีใจดีแต่ในก่อนการให้เทียว คือ บุรพเจตนา ททํ จิตฺตํ ปสาทเย ให้อยู่พึงยังจิตให้เลื่อมใส ทตฺวา อตฺตมโน โหติ ครั้นให้แล้วย่อมเป็นผู้มีใจยินดี คือ อปราปรเจตนา เอสา ยญฺญสฺส สมฺปทา คุณสมบัติ ๓ อย่างนี้เป็นเครื่องถึงพร้อมแห่งยัญคือทาน ใครเล่าชื่อว่าเป็นปูชเนยยบุคคล ผู้ใดจะมาฝึกฝนทรมานตนไกลจากความชั่วต่าง ๆ ผู้นั้นชื่อว่า ปูชเนยยบุคคล สมด้วยพุทธภาษิตว่า ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย ราคโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีราคะเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีตราเคสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นแล ทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีราคะไปปราศแล้วย่อมเป็นของมีผลใหญ่ ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย โทสโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีโทสะเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีตโทเสสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นแลทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีโทสะไปปราศแล้วย่อมเป็นของมีผลใหญ่ ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย โมหโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีโทษะเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีตโมเหสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นเทียวทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีโมหะไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่ ติณโทสานิ เขตฺตานิ นาทั้งหลายมีหญ้าเป็นเครื่องประทุษร้าย อิจฺฉาโทสา อยํ ปชา หมู่สัตว์นี้มีความอยากเป็นเครื่องประทุษร้าย ตสฺมา หิ วีคติจฺเฉสุ ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ เพราะเหตุนั้นเทียวทานอันเขาให้แล้วในท่านที่มีความอยากไปปราศแล้ว ย่อมเป็นของมีผลใหญ่

มาเส มาเส สหสฺเสน โย ยเชถ สตํ สมํ ผู้ใดพึงบูชาด้วยทรัพย์พันหนึ่งในเดือน ๆ สิ้นร้อยปีเสมอ เอกญฺจ ภาวิตตฺตานํ มุหุตฺตมฺปิ ปูชเย ส่วนเขาบูชาท่านที่มีตนอันข่มแล้วองค์เดียวแม้ครู่หนึ่ง สาเยว ปูชนา เสยฺโย ความบูชานั้นนั่นแลประเสริฐกว่าความบูชาของผู้นั้น ยญฺเจ วสฺส สตํ หุตํ ความบูชาสิ้นร้อยปีจะประเสริฐอะไรเล่า ดังนี้

บัดนี้ สงฆ์ผู้รับชื่อว่าเป็นปูชเนยยะ ประเสริฐกว่าบุคคลดังกล่าวแล้วในหนหลัง นับว่าเป็นปฏิคาหกสมบัติอันดีแล้ว ส่วนเจตนาสมบัติจะปราณีตหรือไม่ปราณีต เป็นหน้าที่ของทายกทายิกา เพราะเหตุนั้นทายกทายิกาทั้งหลายควรบำรุงอปราปรเจตนาของตนให้บริบูรณ์ด้วยความรำพึงอย่างนี้ก็ได้ ยทตฺถํ โภคมิจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต ฆรมาวสํ บัณฑิตผู้ครองเรือนต้องการโภคะเพื่อประโยชน์อันใด โส เม อตฺโถ อนุปฺปตฺโต ประโยชน์อันนั้นอันเราได้บรรลุแล้ว กตํ อนนุตาปิยํ กรรมที่ไม่เดือดร้อนอันเรากระทำแล้ว เอตํ อนุสฺสรํ มจฺโจ อริยธมฺเม ฐิโต นโร สัตว์ที่เป็นคนตั้งอยู่ในอริยธรรม มาระลึกถึงความดีอันนี้อยู่ (ก็เย็นใจ) อิเธว นํ ปสํสนฺติ ในโลกนี้ผู้รู้ทั้งหลายจะสรรเสริญเขา เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ เขาละโลกนี้ไปแล้ว จะบันเทิงในสวรรค์ ทานมีอานิสงส์ทั้งในโลกนี้โลกหน้าฉะนี้ มีพุทธภาษิตประมวลอานิสงส์ทานไว้ดังนี้ว่า ปญฺจิเม ภิกฺขเว ทาน อานิสํสา ภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์ทั้งหลาย ๕ ในทานเหล่านี้ กตเม ปญฺจ อานิสงส์ ๕ เหล่าไหน (๑) พหุโนชนสฺส ปิโย โหติ มนาโป ทายกย่อมเป็นที่รักพอใจของชนเป็นอันมาก (๒) สนฺโต สปฺปุริสา ราชนฺติ สัตบุรุษผู้สงบระงับทั้งหลายย่อมคบหาสมาคม (๓) กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคจฺฉติ กิตติศัพท์อันงามย่อมฟุ้งเฟื่องไป (๔) คิหิธมฺมา อปคโต โหติ เขาเป็นผู้ไปปราศจากธรรมอันเลว บางภาษิตเปลี่ยนเป็นวิสารโท อุปสงฺกมติ น มงฺกุภูโต เขาจะเป็นคนแกล้วกล้าไม่เก้อเขินเข้าในที่ประชุมบริษัทนั้น ๆ (๕) กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคติ

สคฺคํ โลกํ อุปฺปชฺชติ เบื้องหน้าแต่ความตาย เพราะความแตกแห่งกายเขาจะเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์ อิเมโข ภิกฺขเว ปญฺจ ทาเน อานิสํสา ภิกษุทั้งหลายอานิสงส์ทั้งหลาย ๕ ในทานเหล่านี้แล อิมานิ กุสเลนว สทา โสตฺถี ภวนฺตุ เต กลฺยาณํ อิจฺฉิตํ ยํ ยํ ตํ ตํ ขิปฺปํ สมิชฺฌตุ ด้วยกุศลอันนี้แหละขอทายกทายิกาทั้งหลายตลอดถึงท่านผู้ช่วยขวนขวายและอนุโมทนาจงเป็นผู้มีสิริสวัสดิ์ทุกเมื่อ สิ่งใด ๆ อันดีงามที่ปรารถนา ขอสิ่งนั้น ๆ จงสำเร็จพลันตามประสงค์ทุกคน ๆ เทอญ ฯ

จตุตาโรมูสิกูปมากถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

ภาสิตา โข เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน

จตฺตาโรมูสิกูปมา ปุคฺคลา สนฺโต สงฺวิชฺชมานา โลกสฺมินฺติ ฯ

วันนี้เป็นวันจาตุทฺทสี ดิถีที่ ๑๔ แห่งกาฬปักษ์เป็นวันธรรมสวนะวันประชุมฟังธรรม พุทธบริษัทมาประชุมกันทำสักการะบูชาพระสถูป พระพุทธปฏิมาเจดีย์สถาน แสดงคารวะเคารพต่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระบรมศาสดา แลทำวัตรนมัสการพระรัตนตรัย หน่วงเหนี่ยวพระคุณของรัตนะทั้ง ๓ เป็นอารมณ์ บำรุงใจให้ชื่นแช่มแจ่มใส อันเป็นกิจเบื้องต้นแห่งวันธรรมสวนะ อุบาสกอุบาสิกาพุทธศาสนิกชนได้สมาทานอุโบสถพุทธบัญญัติประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยของสมเด็จพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เพราะฉะนั้นบัดนี้เป็นเวลาที่จะสดับธรรมีกถา คำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาเพื่อศึกษาให้รู้จักอรรถธรรมแล้วปฏิบัติตาม เพ่งผลคือความบริสุทธิ์ หรือความสงบหรือวิมุตติจิต หลุดพ้นจากอารมณ์เครื่องเศร้าหมอง นี้เป็นหลักสำคัญของพุทธบริษัทผู้ที่ได้เล่าเรียนรู้มากแต่ไม่ได้ปฏิบัติก็ไม่ได้ผลที่แท้จริง ถ้าขาดการศึกษาไม่มีความรู้ก็ปฏิบัติไม่ถูกทาง เหตุนี้ความรู้ความปฏิบัติจึงเป็นสมบัติที่คู่กัน สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นองค์พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสบุคคล ๔ คนเทียบกับหนู ๔ ตัวซึ่งมีปรากฏอยู่ในโลกก็ทรงเพ่งเล็งหลักนี้เป็นที่ตั้ง ในพระสูตรนั้นตรัสเทศนาข้ออุปมาด้วยหนู ๔ ตัว ตัวที่หนึ่งทำรังคือขุดโพรงหรือขุดรูไว้แต่ไม่อยู่

โพรงหรือรูที่ตนขุดไว้ ไปอยู่เสียในที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งป้องกันภัยอันตรายมิได้ หนูตัวนี้จะต้องอยู่ในอำนาจคือเป็นเหยื่อของศัตรูมีแมวเป็นต้น ตัวที่สองไม่ทำที่อยู่ คือไม่ขุดรูหรือขุดโพรงไว้เป็นที่พำนัก แต่อาศัยรูหรือโพรงของหนูอื่น ๆ อยู่ หนูตัวนี้ย่อมรักษาปกครองตนให้พ้นภัยอันตรายได้ ตัวที่สามไม่ทำที่อยู่ด้วยและไม่อยู่ในรูหรือโพรงของหนูอื่น ๆ ด้วย หนูตัวนี้ย่อมตกอยู่ในอำนาจคือเป็นเหยื่อของศัตรูมีแมวเป็นต้น ตัวที่สี่ทำที่อยู่ไว้ด้วยและอยู่ในที่อยู่ซึ่งตนทำไว้ด้วย หนูตัวนี้จัดว่าสมบูรณ์ด้วยสมบัติทั้งสอง ย่อมคุ้มครองตนให้พ้นจากภัยอันตรายได้ ทรงแสดงหนู ๔ ตัวดังนี้แล้ว ได้ทรงแสดงบุคคล ๔ คนเทียบเคียงกันเป็นลำดับไป คนที่ ๑ เป็นคนทำที่อยู่แต่ไม่อยู่ทรงแสดงไว้ในนิเทศว่าได้เล่าเรียนคำสั่งสอนของพระศาสดามี ๙ ที่เรียกว่า นวังคสัตถุศาสน์ โดยใจความก็คือได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก แต่ไม่รู้ความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ นี่นิโรธที่ดับทุกข์ นี่มรรคข้อปฏิบัติซึ่งเป็นทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์ โดยใจความก็คือเป็นคนได้เล่าเรียนรู้มาก แต่ไม่ปฏิบัติตามความรู้ จึงไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจจ์ซึ่งจัดเป็นมรรคผลสำคัญในพุทธศาสนา ปริยัติธรรมเหมือนบ้านเรือนอันจะเป็นที่อยู่ของใจ บุคคลที่ได้เล่าเรียนมีความรู้ได้ชื่อว่าเป็นผู้กระทำที่อยู่ แต่ไม่ปฏิบัติไม่รู้แจ้งแทงตลอดตามเป็นจริง ชื่อว่าไม่อยู่ในที่อยู่คือปริยัติธรรมที่ตนทำคือเล่าเรียนไว้นั้น คนเช่นนี้ย่อมตกอยู่ในอำนาจของศัตรู คือเป็นเหยื่อแห่งกิเลสมาร ด้วยอำนาจความทะเยอทะยานอันเป็นพื้นเดิมหรือเพราะความรู้นั้นด้วยก็ได้ นี้เทียบได้กับหนูตัวที่หนึ่ง คนที่สอง ไม่ทำที่อยู่แต่เป็นผู้อยู่นี้ได้แก่คนที่ไม่ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมไม่เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก แต่ได้ฟังและไต่ถามท่านผู้รู้พอเข้าใจในข้อปฏิบัติและปฏิบัติตามธรรมนั้น ๆ ได้รับผลสมควรแก่ความปฏิบัติ ตลอดจนถึงรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจจธรรม คนนี้มีความรู้ไม่มากแต่มีใจอยู่ในธรรม จัดว่าไม่ทำที่อยู่คือไม่ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมจนแตกฉานแต่เป็นผู้อยู่ในธรรมที่ตนได้ฟังและปฏิบัติตาม นับว่าได้คุ้มครองตนให้พ้นภัยคือกิเลสมาร นี้เทียบได้กับ

หนูตัวที่สอง คนที่สามไม่ทำที่อยู่ด้วย ไม่อยู่ด้วย คือไม่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ไม่พึ่ง ไม่ไต่ถาม ไม่ปฏิบัติ ปล่อยใจให้อยู่ในอำนาจของศัตรูคือกิเลสมาร เป็นผู้ไม่มีที่อยู่ ที่พึ่ง ที่อาศัย นี้เทียบได้กับหนูตัวที่สาม คนที่สี่ทำที่อยู่ด้วยและเป็นผู้อยู่ด้วย นี้ได้แก่คนที่ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมแตกฉานในคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา และเป็นผู้ปฏิบัติตามความรู้ ได้รับผลแห่งความปฏิบัติเป็นลำดับไปจนรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจจธรรมตัดกิเลสได้ขาดเด็ดเป็นขั้น ๆ ถึงอเสขภูมิ คนนี้จัดว่าคุ้มครองตนให้พ้นภัย ได้รับผลทั้งปริยัติธรรมและปฏิเวธ ชื่อว่าได้ที่อยู่คือปริยัติธรรมและได้อยู่คือแทงตลอดซึ่งปริยัติธรรม นี้เทียบได้กับหนูตัวที่ ๔ คน ๔ คนนี้ถ้าจะเปรียบเทียบลักษณะการติและการชมของบัณฑิต คนที่สามที่ไม่ทำที่อยู่และไม่อยู่ด้วยเป็นผู้ที่ควรติทั้งสองอย่าง เพราะไม่ได้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและบุคคลอื่น คนที่หนึ่งที่ทำที่อยู่แต่ไม่อยู่ควรถูกติในส่วนที่ไม่ทำความรู้ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลตน แต่มีส่วนที่จะสอนคนอื่นให้มีความรู้ ผู้ที่ได้พึ่งต่อคนนั้นอาจปฏิบัติได้บรรลุมรรคผลก็ได้ ยังได้ชื่อว่าคนนั้นทำประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่น คนที่สองที่ไม่ทำที่อยู่แต่เป็นผู้อยู่ควรได้รับความสรรเสริญโดยทางปฏิบัติจัดว่าเป็นผู้ที่ได้ทำประโยชน์สำหรับตน แต่ขาดความรู้ที่จะเกื้อกูลแนะนำสั่งสอนผู้อื่น คนที่สี่ย่อมได้รับความสรรเสริญเป็นอย่างสูง เพราะได้ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนและบุคคลอื่น ๆ

ตามพระบาลีกับอรรถกถาธิบายที่พรรณนามานี้แสดงให้เห็นว่า ความปฏิบัติเป็นข้อสำคัญที่จะให้สำเร็จผลคือความบริสุทธิ์ หรือความสงบได้ แต่ต้องสำเร็จมาแต่ปริยัติธรรมเป็นรากเง่า ถ้าขาดปริยัติธรรม ปฏิบัติก็ไม่ถูกทางมรรคผลก็เกิดไม่ได้ ในพระสูตรนี้แสดงผลของความปฏิบัติ คือความรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งอริยสัจจ์ เหตุฉะนี้ผู้ปฏิบัติต้องรู้จักอริยสัจจ์ซึ่งเป็นหลักที่มุ่งหมาย แม้จะยังไม่รู้แจ้งแทงตลอดถึงภูมิของพระอริยบุคคล ก็ย่อมจะได้รับผลคือความสงบใจตามภูมิ

แห่งความประพฤติปฏิบัติธรรมที่จริง ที่ไม่ผิด ที่ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น เรียกว่า สัจจะ บุคคลที่ห่างไกลกิเลสคือมีกิเลสบางหรือตัดกิเลสได้เป็นขั้น ๆ จนถึงที่สุด เรียกว่า อริยะ สัจจะที่แปรปุถุชนคนกิเลสหนาให้เป็นอริยะชนคนกิเลสบางหรือตัดได้ขาดเป็นขั้น ๆ ดังกล่าวมาเรียกว่า อริยสัจจะ

อริยสัจจะมีลักษณะดังพรรณามาโดยย่อเพียงเท่านี้ ก็ควรเป็นธรรมที่น่าสนใจ น่าสำเหนียก น่าอบรมให้มีให้เป็นขึ้นในตน อริยสัจจ์นั้นทรงจำแนกโดยประเภทเป็น ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เรียกว่าทุกข์ ทรงจำแนกได้หลายประเภทโดยรวมที่อุปาทานขันธ์ คืออุปาทานขันธ์เป็นทุกข์ คำว่าอุปาทานขันธ์เป็นภาษาบาลี แลอยู่ในลักษณะแห่งธรรมชั้นสูง ผู้ฟังธรรมช่ำชองเข้าใจได้ดี แต่ผู้ที่ยังฟังน้อยหรือเพิ่งจะฟังยังฟังไม่เข้าใจ ผู้มุ่งจะศึกษาในทางธรรมต้องจดจำและใคร่ครวญให้เข้าใจ เพราะอุปาทานขันธ์เป็นตัวทุกข์ แม้อริยสัจจ์อีกสามอย่างจะรู้ได้ก็ต้องรู้จักอุปาทานขันธ์ อุปาทานขันธ์คือขันธ์เป็นเหตุให้เกิดอุปทาน ขันธ์แปลว่ากองคือกองสภาวธรรม สภาวธรรมได้แก่ธรรมที่เป็นปัจจัย เช่นอวิชชาไม่รู้แจ้ง เป็นปัจจัยให้เกิดสังขารคือกรรมดังนี้เป็นต้น นี้เรียกว่ากรรมที่เป็นปัจจัยคือเป็นเหตุและธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยเรียกว่าผล เช่นนามรูปคืออุปาทานขันธ์นี้เกิดแต่ปัจจัยคือวิญญาณ วิญญาณเป็นผลเกิดแต่ปัจจัยคือสังขาร สังขารเป็นผลเกิดแต่ปัจจัยคืออวิชชา นี่ยกกล่าวให้เห็นพอเป็นตัวอย่าง พระพุทธศาสนาสอนว่าธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุคือปัจจัย เมื่อธรรมที่เป็นเหตุดับ ธรรมที่เป็นผลก็ดับ ธรรมที่เป็นเหตุและเป็นผลนี้แหละเรียกว่าสภาวธรรม ย่อมคุมกันเป็นขันธ์คือเป็นกองเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ขันธ์ทรงจำแนกไว้โดยลักษณะเป็น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สภาวธรรมที่เรียกว่าธาตุเช่น ดิน น้ำ ไฟ ลม คุมกันขึ้นเป็นกองเรียกว่า รูปขันธ์ สภาวธรรมที่คุมกันขึ้นเป็นกอง ทำกิจคือความรู้ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจคือ

เห็นรูป ได้ยินเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัสโผฏฐัพพะ รู้อะไร ๆ ได้ทางใจนี้ เรียกว่า วิญญาณขันธ์ สภาวธรรมที่คุมกันขึ้นเป็นกองทำกิจคือเสวยอารมณ์ คือ รู้สึกสบายใจ ไม่สบายใจหรือเฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ซึ่งเกิดขึ้นในเมื่อวิญญาณดับ เช่น ได้เห็นอะไรที่พอใจ นี้วิญญาณรู้สึกสบาย นี้เวทนาดังนี้เป็นต้น เรียกว่าเวทนาขันธ์ สภาวธรรมที่คุมกันขึ้นเป็นกองทำกิจคือ ความจำ เช่นจำรูปได้ จำเสียงได้ เป็นต้น เรียกว่าสัญญาขันธ์ สภาวธรรมที่คุมกันขึ้นเป็นกอง ทำกิจคือความคิดอ่านทั้งชั่วและดีและไม่ชั่วไม่ดี เช่นคิดกำหนัดคิดขัดเคืองคิดหลง เช่นนี้เรียกว่าคิดชั่ว คิดให้เขาได้รับความสุขเรียกว่าเมตตา คิดให้เขาพ้นทุกข์เรียกว่า กรุณา เช่นนี้เรียกว่าคิดดีอย่างนี้เป็นต้นเรียกว่าสังขารขันธ์ ขันธ์ ๕ นี้ย่นลงเป็นสอง รูปขันธ์ได้แก่กาย อีก ๔ ขันธ์ได้แก่ใจ เพราะฉะนั้นทุกข์จึงเป็นสองอย่าง คือความไม่สบายกายและไม่สบายใจ ความไม่สบายกาย เช่นความหิว ความกระหาย หนาว ร้อน เมื่อยขบ เจ็บปวด นี่เป็นความไม่สบายประจำกาย ทุกข์เหล่านี้เป็นส่วนที่แก้ไขได้ก็มี เช่นหิวแก้ได้ด้วยบริโภคอาหาร กระหายแก้ได้ด้วยดื่มน้ำ หนาวแก้ได้ด้วยเครื่องอบอุ่น ร้อนแก้ได้ด้วยของเย็น เมื่อยขบแก้ได้ด้วยเปลี่ยนอิริยาบถ เจ็บป่วยแก้ด้วยการรักษาพยาบาลแต่ด้วยชั่วคราวที่สุดก็แก้ไขไม่ได้ เครื่องแก้หิวกระหาย หนาว ร้อน ป่วยไข สำหรับด้วยปัจจัยภายนอก ได้แก่อาหาร ผ้านุ่ง ผ้าห่ม บ้านช่อง เหย้าเรือน เรือกสวนไร่นา หยูกยาและแพทย์เหล่านี้จัดเป็นปัจจัยที่ต้องแสวงหา การแสวงหาก็ต้องทำงานตรากตรำลำบากด้วยแดด ฝน หนาว ร้อน เมื่อยขบตลอดถึงลำบากใจ เหล่านี้จัดเป็นชาติทุกข์ คือความเกิดแห่งเบญจขันธ์ คือกายกับใจนี่เอง คือกายกับใจเกิดมาแล้วลำบากตามสภาวะ ที่แก้ได้ก็ต้องทำงานต้องลำบาก เพราะฉะนั้นเกิดมาก็ต้องลำบากที่ทนได้ก็ทนไป ไม่เช่นนั้นก็เป็นคนอยู่ไม่ได้ ร่างกายยังแปรปรวนเป็นหนุ่มสาวแล้วแปรเป็นคนแก่ กำลังร่างกายลดน้อยถอยลง สมบัติของร่างกายกับวิบัติทางพยาธิป่วยไข้ครอบงำ ที่สุดก็แตกดับนี้จัดเป็นชราทุกข์ มรณทุกข์เกิดมาแล้วต้อง

ประสพเป็นอันหนีไม่พ้นทุกผู้ทุกคน นี้ความไม่สบายกาย ส่วนความไม่สบายใจได้แก่ความโศกความเศร้าใจ ความคับใจ ความแค้นใจ อันเกิดขึ้นเพราะความพบปะกับคนหรือสิ่งของที่เกลียดชังไม่ชอบใจ หรือพลัดพรากจากคนและสิ่งของที่รักที่ชอบใจหรือปรารถนาสิ่งใดไม่สมหวัง หรือเพราะความปรารถนาการแปรปรวนแห่งร่างกายของตนและความวิบัติของตนและบุคคลที่เนื่องกับตน นี้ความไม่สบายใจ ความไม่สบายใจนี้เกิดขึ้นเพราะยึดถือเกี่ยวเกาะกับใจนี้ว่าเป็นตัวตนสัตว์บุคคลเราเขา ของเรา ของเขาโดยเห็นเป็นจริงเป็นจังไปทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นกายส่วนหนึ่งใจส่วนหนึ่ง หรือเป็นกองแห่งสภาวธรรมคือขันธ์ ๕ ดังกล่าวแล้วในเบื้องต้น ความยึดถือเกี่ยวเกาะพัวพันนี้เรียกว่าอุปาทาน นี้เกิดขึ้นเพราะปรารภขันธ์เป็นเหตุ เพราะฉะนั้นขันธ์จึงเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน ซึ่งเรียกว่าอุปาทานขันธ์ จึงเป็นทุกข์อริยสัจจ์ประการต้น ความรู้จักทุกข์ดังพรรณนามาและกำหนดรู้จักทุกข์ทุกขณะที่เกิดขึ้น หรือกำหนดรู้ล่วงหน้าไว้ก่อน หรือที่ดับไปแล้วก็กำหนดรู้ไว้ได้และรู้ว่าทุกข์นี้เกิดแต่ตัณหาเป็นเหตุ อย่างนี้จัดได้ชื่อว่ารู้จักทุกข์ ตัณหาความทยานอยากเรียกว่าสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์เป็นอริยสัจจ์ประการที่สอง

ตัณหานั้นต่างโดยประเภทเป็น ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ความทยานอยากในอารมณ์ที่ใคร่คือความทยานอยากในรูปทางตา เรียกว่ารูปตัณหา ความทยานอยากในเสียงทางหู เรียกว่า สัททตัณหา ความทยานอยากในกลิ่นทางจมูกเรียกว่าคันธตัณหา ความทยานอยากในรสทางลิ้น เรียกว่ารสตัณหา ความทยานอยากในโผฏฐัพพะทางผัสสะเรียกว่าโผฏฐัพพตัณหา ความทยานอยากในธรรมารมณ์ทางใจเรียกว่าธัมมตัณหา ตัณหานั้นโดยสัญชาติก็ได้แก่ความกำหนัด ด้วยอำนาจความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ แต่เมื่อความกำหนัดความรักใคร่ ความทเยอทยานมีอยู่ ก็เป็นเหตุให้เกิดความเกลียดชัง ความไม่พอ

ใจ ความโกรธ ความอาฆาตและเป็นการสนับสนุนให้เกิดความหลงความมัวเมาในอารมณ์นั้น ๆ เพราะฉะนั้นในที่นี้จึงจัดตัณหาเป็นตัวการให้เกิดทุกข์ เมื่อปรารถนากามารมณ์เป็นไปตามปกติเรียกว่ากามตัณหา เมื่อเป็นไปกับด้วยสัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าอารมณ์นั้น ๆ เป็นของเที่ยงติดต่อคือตนจะได้เสวยอารมณ์นั้น ๆ เฉพาะในอัตตภาพนี้แตกดับแล้วสาปศูนย์ไม่เกิดไม่เป็นต่อไป เช่นนี้จัดเป็นวิภวตัณหา เมื่อเกิดความรัก ความชัง ความหลงในอารมณ์ใด ๆ จิตก็เกี่ยวเกาะข้องอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งเป็นอาการแห่งความทุกข์ เพราะฉะนั้นตัณหาจึงจัดเป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อตัณหายังมีอยู่ตราบใดทุกข์ต้องมีอยู่เพียงนั้น เพราะฉะนั้นตัณหาจึงเป็นปหาตัพพธรรม ที่ผู้มุ่งความดับทุกข์พึงละเสีย ความรู้ว่าตัณหานี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์และเป็นอกุศลธรรมที่ควรละเสีย ส่วนที่ตนละได้แล้วก็รู้ชัดว่าส่วนนี้เราละได้แล้ว อย่างนี้เรียกว่ารู้จักสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ จะละตัณหานี้ได้ต้องอาศัยหน่วงที่ดับทุกข์เป็นอารมณ์ คือเมื่อจิตดำเนินไปถึงที่ดับทุกข์กระทำที่ดับทุกข์ให้แจ้งได้แก่เห็นแจ้งซึ่งที่ดับทุกข์ จึงจะละตัณหาให้ขาดเด็ด ที่ดับทุกข์นั้นชื่อว่านิโรธจัดเป็นอริยสัจจ์ประการที่สาม

ที่ดับทุกข์นั้นก็คือที่ดับตัณหานั้นเอง ตัณหาดับ ทุกข์จึงดับ นี่แหละนิพพานที่เป็นอารมณ์ของอริยมรรค อริยมรรคหน่วงนิโรธเป็นอารมณ์ตัดสังโยชน์ได้เด็ดขาดเป็นขั้น ๆ ตั้งแต่โสดาปัตติมรรค ถึงพระอรหัตตมรรค มรรคจิตตัดกิเลสแล้วดับไป ผลจิตเกิดขึ้นในลำดับเป็นคู่ ๆ กันจึงเป็นมรรค ๔ ผล ๔ นิโรธคือนิพพานอีกหนึ่งรวมเรียกว่าโลกุตตรธรรม ๙ การรู้ว่านี่ที่ดับทุกข์เราควรทำให้แจ้งคือหน่วงเป็นอารมณ์ที่หน่วงเป็นอารมณ์มาแล้วก็ทราบดังนี้ ชื่อว่ารู้จักที่ดับทุกข์ จิตจะถึงที่ดับทุกข์ได้ต้องอาศัยธรรมที่เป็นข้อปฏิบัติ ข้อปฏิบัตินั้นเรียกว่ามรรคจัดเป็นอริยสัจจ์ประการที่สี่

มรรคนั้นประกอบด้วยองค์ ๘ คือเห็นชอบ ดำริชอบ เจรจาชอบ ทำชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ นึกชอบ ตั้งใจชอบ อธิบายความสังเขปว่า

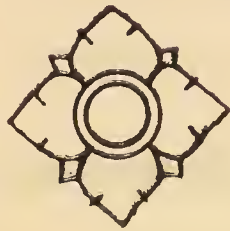
ดวงตาคือปัญญาของผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผลที่หน่วงนิโรธ คือนิพพานเป็นอารมณ์ กำจัดมืดคืออวิชชาที่หุ้มดวงจิต เรียกว่าความเห็นชอบโดยลักษณะก็คือเห็นอัตตา โดยความเป็นสภาวะคือ ขันธ์ ธาตุ อายตนะ และเห็นโดยความเป็นสภาวะเสมอกัน คือความไม่เที่ยงเพราะเกิดแล้วดับ เกิดแล้วดับ เป็นทุกข์เพราะถูกความเกิดและดับบีบคั้นเป็นนิตย์เป็นอนัตตาเพราะไม่เป็นไปในอำนาจ และว่างเปล่าจากสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเป็นสภาวะที่หาสาระมิได้ ความเห็นนั้นเป็นญาณทัสสนะที่แท้จริง ไม่วิปริตแปรผัน หน่วงนิพพานเป็นอารมณ์ล่วงโลกียภูมิย่างเข้าสู่โลกุตตรภูมิ ตัดกิเลสคือสังโยชน์ได้ขาดตามส่วนนั้น ๆ อย่างนี้จัดเป็นองค์มรรคที่หนึ่ง กิริยาที่ยกจิตขึ้นสู่ทางนิพพานของท่านผู้มีความเห็นชอบบริบูรณ์อย่างนั้นที่ประกอบด้วยความเห็นนั้น เป็นกิริยากำจัดเสียได้ซึ่งความดำริผิด ชื่อว่าความดำริชอบจัดเป็นองค์มรรคที่สอง องค์นี้เป็นองค์สนับสนุนความเห็นชอบองค์ที่หนึ่งให้สมบูรณ์ดังกล่าวมาในเบื้องต้น ท่านอุปมาไว้ว่า เหมือนอย่างคนดูเงินวางเงินกระษาปณ์ไว้ในมือ แม้ต้องการจะดูให้ทั่วทุกส่วนสัด ไม่อาจพลิกเงินนั้นดูด้วยดวงตาต้องพลิกกลับไปกลับมาด้วยข้อนิ้วมือ จึงอาจดูให้ถ้วนถี่ทุกส่วนสัดข้อนี้ฉันใด ปัญญาคือความเห็นชอบก็ฉันนั้น ไม่อาจเห็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้นแน่นอนได้ตามธรรมดาของตน ต้องอาศัยความดำริตริตรองค้นคว้าลักษณะของสภาวธรรมนั้น ๆ จึงอาจเห็นได้แน่นอน เพราะฉะนั้นความเห็นชอบและความดำริชอบองค์มรรคทั้งสองนี้ ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในปัญญาขันธ์ กองปัญญา เพราะมีลักษณะกระทำกิจการทางเดียวกัน วิรัติการเว้นวาจาผิดของท่านผู้เห็นชอบและดำริชอบอย่างนั้น ที่เพิกถอนเสียได้ซึ่งวจีทุจจริตคือเว้นจากถ้อยคำที่เท็จที่ส่อเสียดที่หยาบและล่อลวงชื่อว่าวาจาชอบเป็นองค์แห่งมรรคประการที่ ๓ วิรัติความเว้นจากบาปมีการฆ่าสัตว์เป็นต้นของท่านผู้งดเว้นจากวาจาผิดนั้น อันประกอบด้วยความเห็นชอบและความดำริชอบนั้น ซึ่งตัดเสียได้ซึ่งการทำผิดชื่อว่าการทำชอบเป็นองค์แห่งมรรคประการที่ ๔ วิรัติความเว้นจากการเลี้ยง

ชีพที่ผิดของท่านผู้มีการพูดการทำชอบนั้นเป็นความ บริสุทธิ์ ของวาจาชอบ และการงานชอบเหล่านั้น อันประกอบด้วยปัญญาคือความเห็นชอบและความดำริชอบนั่นเทียว ซึ่งตัดโทษมีความล่อลวงเป็นต้นได้ขาดชื่อว่าเลี้ยงชีพชอบเป็นองค์แห่งมรรคประการที่ ๕ องค์แห่งมรรคที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ทั้ง ๓ นี้ท่านสงเคราะห์เข้าในศีลขันธ์กองศีล เพราะเป็นความประพฤติชอบทางกาย วาจา อย่างเดียวกัน ความเพียรของท่านผู้ที่ตั้งอยู่ในภูมิศีลคือเจรจาชอบ ทำชอบ เลี้ยงชีพชอบนั้น อันประกอบด้วยปัญญาคือความเห็นชอบ ความดำริชอบนั่นเทียวซึ่งตัดโกสัชชะความคร้านหดหู่ ความเหงาของจิตใจได้มีชื่อว่าเพียรชอบจัดเป็นองค์แห่งมรรคประการที่ ๖ ความไม่พื้นเฟือนแห่งจิตของท่านผู้มีเพียรอย่างนั้นอันประกอบด้วยปัญญา คือความเห็นชอบ ความดำริชอบนั่นเทียวอันกำจัดซึ่งความนึกผิดเสียได้ชื่อว่านึกชอบจัดเป็นองค์แห่งมรรคที่ ๗ ความแน่วแน่แห่งจิตของท่านผู้มีจิตอันสติอย่างยอดเยี่ยมซึ่งปกครองรักษาอยู่อย่างนั้น ซึ่งประกอบด้วยปัญญาคือความเห็นชอบดำริชอบนั้นเทียวอันขจัดซึ่งความตั้งใจผิดเสียได้ ชื่อว่าความตั้งใจชอบนี้จัดเป็นองค์แห่งมรรคประการที่ ๘ สามองค์นี้ท่านสงเคราะห์เข้าในสมาธิขันธ์กองสมาธิ เพราะร่วมกันทำกิจคือความสงบ สมาธิไม่อาจจูงจิตให้ถึงอัปปนาคือแน่นแฟ้นโดยความแน่วแน่ในอารมณ์ได้ตามธรรมดาของตน ต่อเมื่อความเพียรทำกิจคือความยกขึ้นและสติทำกิจคือสกดไว้มิให้เลื่อนลอยได้ ความเพียรและสติท่านอุปมาไว้ว่าเหมือนอย่างสหาย ๓ คนไปเที่ยวสวนเพื่อจะเล่นนักษัตร คนที่ ๑ เห็นต้นจำปาผลิดอกงามแม้ยกมือขึ้นก็ไม่อาจเก็บดอกจำปาได้เพราะอยู่สูง คนที่ ๒ ก้มหลังให้ แม้เขายืนอยู่บนหลังของเพื่อน ตัวก็ยังสั้นไม่อาจเก็บดอกจำปาได้เพื่อนคนที่ ๓ จึงเอียงจะงอยบ่าเข้าไปให้เขาผู้ยืนอยู่บนหลังของเพื่อนคนหนึ่งยึดจะงอยบ่าของเพื่อนอีกคนหนึ่งได้ เลือกเด็ดดอกจำปาได้ตามชอบใจฉันใด ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น ธรรม ๓ ประการคือ เพียรชอบ นึกชอบ และตั้งใจชอบเกิดร่วมกันดุจสหาย ๓ คนที่ไปเที่ยวสวนด้วยกัน อารมณ์คือพระกัมมัฏฐานดุจ

ดอกจำปาที่บานงดงามดี สมาธิซึ่งไม่อาจจูงจิตให้ถึงอัปปนาโดยความเป็นเอกัคคตาได้ตามตาของตน ดุจสหายคนที่เด็ดดอกจำปา แม้ยกมือขึ้นก็ไม่อาจเด็ดได้ ความเพียรชอบดุจสหายที่ก้มหลังให้ สติดุจสหายที่ยืนให้จะงอยบ่า สหายคนหนึ่งยืนบนหลังสหายคนหนึ่งยึดจะงอยบ่าของสหายคนหนึ่งอาจเก็บดอกจำปาได้ตามชอบใจฉันใด เมื่อความเพียรทำกิจคือความยกขึ้นและสติทำกิจคือความสนับสนุนจิตมิให้เลื่อนลอย สมาธิมีการสนับสนุนอันได้แล้วอย่างนี้ย่อมอาจเพื่อจูงจิตให้ถึงอัปปนา โดยความเป็นเอกัคคตาได้เหมือนฉะนั้น เพราะฉะนั้นสมาธิจึงเป็นสมาธิตามชาติของตน วายามะคือความเพียร สติคือความนึกทั้งสองนี้เป็นกิริยาสนับสนุนในมรรค ๘ นี้ ทรงยกปัญญาขึ้นไว้ในเบื้องต้น เพราะปัญญาเป็นตัวมรรคที่ตัดสังโยชน์ศีลสมาธิเป็นธรรมสนับสนุน ที่จริงศีลสมาธิปัญญาทั้ง ๓ นี้เป็นธรรมที่อบรมซึ่งกันและกัน กายวาจาและจิตจะเป็นศีลและสมาธิที่บริสุทธิ์ได้ก็ต้องอาศัยปัญญาชี้ทางให้ดำเนิน ศีลสมาธิก็เป็นธรรมอบรมปัญญาให้แก่กล้าจนเป็นมรรคตัดสังโยชน์ได้ขาดเด็ด เมื่อปัญญาแก่กล้าจนเป็นมรรคส่วนโลกุตตระศีลสมาธิก็เป็นมรรคอย่างเดียวกัน เหตุฉะนั้นอริยมรรคจึงประกอบด้วยองค์ ๘ ซึ่งย่นลงเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ดังพรรณนามา

การรู้จักมรรคโดยกิจลักษณะดังที่กล่าวมานั้นว่าเป็นทางดำเนินถึงที่ดับทุกข์คือนิพพานได้ เป็นธรรมควรอบรมให้เกิดให้เป็นขึ้น ที่อบรมเท่าไรก็ทราบตามส่วนที่ได้อบรมมาแล้วนั้น ๆ ดังนี้มีชื่อว่ารู้ซึ่งมรรค คือข้อปฏิบัติทางที่ดำเนินถึงที่ดับทุกข์ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ทั้ง ๔ นี้ เรียกว่าอริยสัจจะคือธรรมที่จริงไม่ผิดไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น แปรผู้ปฏิบัติให้เป็นอริยชนสูงขึ้นไปโดยลำดับตลอดถึงที่ดับทุกข์คือพระนิพพานนับว่าเป็นหลักสำคัญในพระพุทธศาสนา พุทธบริษัทที่ปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา โดยมุ่งผลคือความบริสุทธิ์หรือความสงบ หรือวิมุตติจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส แม้ยังไม่ถึงโลกุตตรภูมิ ก็ย่อมได้รับผลที่มุ่งหมาย

ตามภูมิของข้อปฏิบัตินั้นๆ เมื่อศีลสมาธิ ปัญญาที่ตนปฏิบัตินั้นจริงขึ้นเมื่อไรก็เป็นอริยสัจจ์ขึ้นเมื่อนั้น เพราะฉะนั้นพระธรรมจึงได้ชื่อว่า อกาลิโก ให้ผลไม่จำกัดเวลา ท่านที่ปฏิบัติได้ผลดังกล่าวมานี้ อนุรูปเข้าในลักษณะของบุคคลที่ ๒ และที่ ๔ ที่ตรัสอุปมาไว้เหมือนหนูตัวที่ ๒ ที่ ๔ มีอรรถาธิบายดังวิสัชชนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

สงฺขารกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อนิมิตฺตมนญฺญาตํ มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ

ชรมฺปิ ปตฺวา มรณํ เอวํ ธมฺมา หิ ปาณิโนติ ฯ

ถวายเทศน์ในงานฉลองพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

บัดนี้จักรับพระราชทานถวายพระสัทธรรมเทศนาฉลองพระเดชพระคุณ เพิ่มพูนพระราชกุศลบุญราศี โดยอนุรูปแก่พระราชจรรยาทักขิณานุปทานกิจ ด้วยสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มาทรงพระอนุสสรณคุณูปการแห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ผู้ทรงเอกอัครบัณฑิตในบรรพชิตมณฑล ทรงอำพนด้วยคุณโดยเอนกประการทั้งทรงเป็นพระประยูรวงศ์ดำรงในฐานเป็นพระอุปัชฌาจารย์ นับว่าพระองค์ได้ทรงสมานราชตระกูลวงศ์กับศาสนวงศ์ให้ดำรงมั่นเป็นญาติกันอันสนิทผิดกว่าสามัญชนที่เป็นไปอยู่ เป็นหลักชัยแห่งพระศาสนา นับว่าเป็นปูชนียบุคคลอันพิเศษ เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์ไป เป็นเหตุให้ว้าเหว่เศร้าใจของพุทธศาสนิกชน ทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิต สมเด็จพระบรมบพิตรทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภ์ ทรงพระราชวิจารณ์เพื่อความมั่นคงในการปกครองคณะสงฆ์ต่อไป ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพระองค์ใหม่ไว้สืบไป ชื่อว่าไม่ไร้ผู้ปกครองคณะสงฆ์อันดำรงตำแหน่งสังฆบิดาปรินายก ขัตติยราชตระกูลวงศ์อันทรงพระวิชาสามารถพระองค์หนึ่ง

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงอนุสรณ์ถึงพระคุณูปการแห่งสมเด็จพระอุปัชฌาจารย์เป็นส่วนกตัญญูภาพ ทรงบริจาคบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ตั้งแต่สิ้นพระชนม์มาโดยลำดับ จนถวายพระเพลิงพระสรีระและอัญเชิญพระธาตุมาสถิตประดิษฐาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นปัจฉิมภาค ทั้งนี้ชื่อว่าได้ทรงประกาศพระกตเวทีภาพโดยลำดับมา พระคุณสมบัติสองประการ คือกตัญญุตาหนึ่ง กตเวทีหนึ่งนี้เป็นพระคุณราศรีภูมิของสัปปุริสชน ดุจพื้นพระสุธาดลอันเป็นที่พึ่งของสาธุชน อันสัตบุรุษบุคคลได้นามว่าบัณฑิต จะประพฤติกิจการใด ๆ ย่อมยึดเหนี่ยวธรรมสองประการนี้ เป็นหลักมั่นเสมอมา ทรงบำเพ็ญเป็นพระราชจรรยาสาธุปฏิบัติเป็นนิตย์

สมเด็จบรมวงศ์บพิตร พระมหาสมณเจ้านั้น ทรงบริบูรณ์ด้วยสมบัติสามประการคือ พระชาติสมบัติหนึ่ง พระวัยสมบัติหนึ่ง พระคุณสมบัติหนึ่ง อันสำคัญในการบริหารสังฆมณฑล หากจะเป็นสามัญชนบรรพชิตก็จะเป็นที่รังเกียจของบุคคลบางจำพวก ที่รังเกียจด้วยชาติ สมเด็จพระบรมโลกนาถ พระองค์เป็นกษัตริย์ออกจากศากยราชตระกูล ทรงพรตพรหมจรรย์บรรพชา แล้วได้สำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นการสดวกในการประกาศพระศาสนา ทรงเทศนาโปรดเวไนยนิกรทั้งสูงทั้งต่ำ ให้มีความเชื่อความเลื่อมใส หมดความรังเกียจของบุคคลผู้รังเกียจด้วยชาติ ข้อนี้อันบัณฑิตพึงทราบ ในคราวที่พระองค์เสด็จไปเมืองราชคฤห์โปรดพระเจ้าพิมพิสารมคธราช ประดิษฐานพระศาสนาลงในที่นั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า เป็นขัตติยราชตระกูล แม้จะหากามสุขในทางฆราวาสก็โดยไม่ยาก แต่หากพระบารมีธรรมบันดาลเชิญเสด็จออกทรงผนวชมั่นคงดำรงในพระพุทธศาสนา นับว่าเป็นศาสนทายาทต่อพระบาท เป็นมิ่งโมฬีพระพุทธศาสนา พระชาติสมบัติของพระองค์นี้ เป็นพลวเหตุมีกำลังในอันยกย่องพระพุทธศาสนา แลทรงเทศนาโปรดศาสนิกชนได้ทุกชั้นโดยสดวกดีดุจพระบรมศาสดามหามุนีฉะนั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้านั้น ทรงพระคุณโดยเอนกประการ พระองค์ทรงวิริยภาพบากบั่นต่ออุปสรรคอันมีประจักษ์ขึ้นในหน้าที่ ทรงรักษาความดีไว้ไม่ให้เสื่อมสูญ ทรงมีขันติมั่นคงดำรงอยู่ในธรรม ไม่ปั่นป่วนไปตามอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ทรงมีพระปรีชาเฉียบแหลมในการทรงรจนานิพนธ์พระธรรมวินัย ทรงวินิจฉัยอรรถคดี ซึ่งเป็นอธิกรณ์เกิดขึ้น ทรงวิจารณ์พระธรรมอันลุ่มลึกให้ตื้น สดวกแก่ผู้ศึกษาแล้วทรงวางแบบพระธรรมวินัยอรรถวินิจฉัย และหลักสูตรของกุลบุตรไว้เป็นตำราสืบต่อไป พระองค์ทรงพระปรีชาญาณสอดส่องแต่สิ่งที่เป็นสารประโยชน์ก็ทรงได้รับสิ่งที่เป็นประโยชน์ เพราะความที่พระองค์เป็นอัครบัณฑิต สมด้วยพระพุทธนิพนธ์ภาษิตว่า

สารญฺจ สารโตญตฺวา อสารญฺจ อสารโต
เต สารํ อธิคจฺฉนฺติ สมฺมาสงฺกปฺปโคจรา

ชนเหล่าใดรู้ธรรมอันเป็นสาระโดยธรรมเป็นสาระ รู้ธรรมที่ไม่เป็นสาระโดยธรรมไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้นมีความดำริชอบเป็นโคจร ย่อมประสพธรรมที่เป็นสาระดังนี้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้านั้นทรงทราบชัดใน สิ่งไรว่าไม่เป็นสาร ประโยชน์ก็ไม่ทรงประกอบในสิ่งนั้นได้ทรงประกอบแต่ในสิ่งที่เป็น สารประโยชน์อย่างเดียว จึงได้ทรงประสพสิ่งที่เป็นประโยชน์ตามมุ่งหมาย พระองค์ทรงทราบในสกสมัยและปรสมัย มีพระเกียรติฟุ้งไปในสยามรัฐ และไพรัชประเทศนั้น ต้องด้วยพระพุทธประพันธ์ภาษิตว่า ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต สัปปุริสชนย่อมปรากฏไปได้ในที่ไกล เหมือนภูเขาหิมพานต์ ย่อมปรากฏไปในที่ไกลฉะนั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ผู้มีพระคุณโดยนานัปประการดังถวายวิสัชชนามา โดยสังขิตตกถา แม้สิ้นพระชนม์ล่วงลับไป แต่พระคุณสมุทัยยังปรากฏอยู่ในใจของมหาชน ส่วนพระเบญจขันธ์ก็เป็นไปตามคติแห่งสังขาร มีอาการเสื่อม

สิ้นดับไปเป็นธรรมดา เหตุนั้น ควรที่บัณฑิตผู้มีวิจารณญาณใช้ปัญญาพิจารณาสังขาร ให้เห็นความตามภาวะของเบญจขันธ์ อันธรรมดาตกแต่งประชุมขึ้นพร้อมด้วยธาตุสี่ มีชีวิตครองให้สำเร็จกิจการน้อยใหญ่ตามใจของผู้ครองที่จะให้เป็นไป เหมือนสังขารสิ่งที่ปรารถนาภายนอกที่มีผู้ประดิษฐ์ขึ้นเช่นผสมด้วยถ่าน และน้ำกรดเป็นต้นให้เกิดเป็นไฟฟ้า สำเร็จกิจการได้ตามต้องการ หรือเหมือนเครื่องจักรยนต์กลไก อาศัยกำลังไฟฟ้ากำลังน้ำ ให้สำเร็จกิจการได้ตามความปรารถนา จะไปได้ก็ชั่วกำลังของไอ ของไฟฟ้าหรือยนต์ยังทรงกำลังอยู่ เมื่อกำลังของสิ่งเหล่านั้นหมดสิ้นไปหรือเครื่องยนต์หักสลายไป ก็ต้องหยุดหมดอำนาจที่จะแล่นไปได้ ข้อนี้ฉันใด สังขารที่มีใจครอง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นก็ฉันนั้น จะใช้ได้ชั่วแต่ปัจจัยเหล่านั้นคุมกันอยู่ เมื่อส่วนใดอันสำคัญหมดไปก็ต้องหยุด กล่าวคือมรณะ เหมือนประทีปน้ำมันคือไส้น้ำมันหมดก็ต้องดับฉะนั้น

สังขารเบญจขันธ์เมื่อตั้งขึ้น ก็เดินขึ้นสู่ความชรา แล้วจึงมาสู่สำนักมรณะ เหมือนพระอาทิตย์อุทัยขึ้นแล้ว ก็เดินขึ้นสู่ส่วนกลางแล้วน้อมไปสู่อัศดงคต แต่ยังหาถึงบัญญัตินั้นไม่ ย่อมดับเสียในระหว่าง ถ้าเหตุข้าศึกมีมาและยังต้องประกอบไปด้วยทุกข์พยาธิเบียดเบียนบีบคั้น ต้องตามพระพุทธภาษิตว่า

ปริชิณฺณมิทํ รูปํ โรคนิทฺธํ ปภงฺคุณํ
ภิชฺชติ ปูติ สนฺเทโห มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ

รูปนี้คร่ำคร่าแล้ว เป็นรังของโลก เป็นของเปื่อยพัง กายเป็นของเน่าจักแตกสลาย เพราะว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุดดังนี้

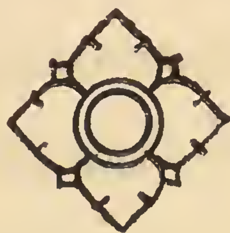
เมื่อสังขารเป็นอยู่อย่างนี้ ย่อมปรากฏตามภาวะโดยลักษณะสามประการ คือ อนิจจตาความไม่เที่ยงแห่งสังขาร ทุกขตา ความที่สังขารไม่เที่ยงนั้นเป็นทุกข์ อนัตตตา ความที่สังขารไม่เที่ยงเป็นทุกข์นั้นเป็นอนัตตา โดยภาษิตนี้ว่า "รูปํ อนิจฺจํ อุปฺชฺชติเจว เวติ จ" รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยง ย่อมเกิดขึ้น

ด้วย ย่อมเสื่อมไปด้วย ย่อมเป็นประการอย่างอื่นด้วย "รูปํ ทุกขํ" รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นทุกข์ เพราะร้อนด้วยไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ ด้วย ชาติ ชรา มรณะ โสกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส "รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา" ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเบญจขันธ์ทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น เป็นอนัตตา ถ้าหากเบญจขันธ์นี้ จะพึงเป็นตัวตนไซร้ เบญจขันธ์นี้ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็จะได้ตามปรารถนาในเบญจขันธ์ว่า ขอรูปเป็นต้นของเรา จงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย "ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว รูปํ อนตฺตา" ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะเหตุใดเล่า รูปเบญจขันธ์ จึงเป็นอนัตตา เพราะเหตุนั้น รูปเบญจขันธ์จึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลย่อมไม่ได้ความปรารถนาในรูป ว่ารูปนี้ของเราเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย นัยนี้ พระพุทธชินศรีทรงแสดงสภาวลักษณะ แต่อนัตตลักษณะอย่างเดียว ชื่อว่าได้ทรงครอบลักษณะทั้งสามด้วย เพราะเป็นเหตุเป็นผลเนื่องถึงกันโดยภาษิตฉะนี้ว่า "รูปํ อนิจฺจํ" รูปไม่เที่ยง "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกขํ" สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ "ยํ ทุกฺขํ ตํ อนตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตาท่านควรเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้เถิดว่า "เนตํ มม" นั่นไม่ใช่ของเรา "เนโส หมสฺมิ" ไม่เป็นเรา "นเมโส อตฺตา" นั่นไม่ใช่ตัวตนของเราดังนี้

ผู้มีปัญญาพิจารณาสังขารโดยยถาภูตญาณทัสสนะเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยความเป็นจริงแก่จิตอย่างไร ก็จะถอนเสียได้ซึ่งคหนะ ความยึดถือด้วย ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ว่าไม่ใช่ของเรา ไม่เป็นตัวตนแก่นสารของเราขาดจากสันดาน แล้วเกิดนิพพิทาความเบื่อหน่ายต่อสังขาร ไม่หลงรักหลงชัง เห็นว่าเป็นสภาวะ อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นด้วยอำนาจกรรมเก่าจำแนก เมื่อสิ้นกำลังแห่งปัจจัยก็ดับสูญไปเป็นธรรมดา อันนี้เป็นปรมัตถปฏิปทา เพื่อวิสุทธิคือพระนิพพาน สมด้วยพุทธนิพนธ์บรรหารว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา

ความว่า เมื่อบุคคลมาเห็นชัดด้วยปัญญา ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นแหละ จักเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางเพื่อความวิสุทธิ (คือพระนิพพาน) เป็นผู้หมดจดจากกิเลส เป็นคุณพิเศษในพระพุทธศาสนา ถวายวิสัชชนาโดยปรมัตถปฏิปทาโดยย่อ พอสมควรแก่เวลาก็ยุติเพียงเท่านี้ ขอถวายพระพร

ปพฺพชฺชานิสํสกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

จตฺตาโร ทุลฺลภา โลเก พุทฺธุปฺปาโท จ ทุลฺลโภ

ธมฺโม จ ทุลฺลโภ โลเก ปพฺพชิโต จ ทุลฺลโภ สทฺธาสมฺปนฺโน ทุลฺลโภติ

ณ บัดนี้จักได้วิสัชชนาธรรมเทศนาในเรื่องบรรพชาอานิสงส์ฉลองคุณท่านผู้เป็นบุพพการี เพื่อเป็นการประดับปัญญาบารมี อนุโมทนาส่วนกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ในวารดิถีพิเศษ จงเป็นไปในขันธสันดานแห่งท่านบพิตรปัจจัยพร้อมทั้งบรรดาญาติสหาย อันเป็นที่เคารพนับถือและรักใคร่ทั้งหลายซึ่งได้มาประชุมอยู่ในที่นี้ มีน้ำจิตศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา พิจารณาด้วยปัญญาเป็นวิมังสาธิบดี เห็นแท้ตามพระกระแสร์พุทธฎีกาแห่งสมเด็จพระมหากรุณาโปรดประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า "จตฺตาโร ทุลฺลภา โลเก" ความว่าธรรมชาติอันสัตว์ทั้งหลายได้โดยยาก ในโลกนี้มี ๔ ประการ "พุทฺธุปฺปาโท จ ทุลฺลโภ" ความว่าสมเด็จพระบรมศาสดาเจ้า ได้อุบัติมาตรัสรู้ในโลกนี้แต่ละองค์ ๆ นั้น สัตว์ทั้งหลายจะมีโอกาสประสบพบพาน และได้ฟังพระธรรมเทศนานั้นยากนัก เหตุใดเพราะเหตุว่า พระพุทธาภินิหารจะสำเร็จแค่พระโพธิญาณ แต่ละองค์ ๆ นั้นสำเร็จได้โดยยากที่สุด อนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอันมีอภินิหารสำเร็จบริบูรณ์แล้ว แลได้มาตรัสรู้ในโลกนี้แต่ละองค์ ๆ นั้น สัตว์ทั้งหลายจะได้เกิดทันพระศาสนา ได้ทัศนาการเชยชมนั้นก็ได้โดยยากเหมือนกัน บางทีก็เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสารช้านาน จึงจะได้ประสบพระพุทธองค์สักหนหนึ่ง บางทีก็หาประสบพระศาสนาไม่

เกิดมาเปล่า ๆ เป็นอเนกอนันต์ไม่ได้ทันพระศาสนา อาศัยเหตุนี้ จึงกล่าวว่าสมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าจะได้มาตรัสรู้ในโลกนี้ แต่ละองค์และหมู่สัตว์จะได้พบเห็นยากนักหนาประการหนึ่ง "ธมฺโม จ ทุลฺลโภ" แปลว่าพระธรรมอันหมู่สัตว์จะได้โดยยาก สดับตรับฟังก็ได้โดยยาก เพราะเหตุว่าเกิดมาในวัฏฏสงสารเสียช้านานจะได้พบบุคคลผู้ที่แสดงอยู่ซึ่งธรรม หรือหาผู้ที่ออกพระนามว่า พุทฺโธ ธมฺโม สงฺโฆ สักครั้งหนึ่งก็หาไม่ดังนี้ประการหนึ่ง

"สทฺธา สมฺปนฺโน ทุลฺลโภ" อนึ่งเกิดมา แต่จะได้เป็นผู้สัมมาทิฏฐิเป็นคนดีมีศรัทธาเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ยินดีในพระพุทธศาสนานี้ก็ได้ด้วยยากประการหนึ่ง "ปพฺพชิโต จ ทุลฺลโภ" ความว่าเกิดมาจะหาโอกาสบรรพชาในพระพุทธศาสนานี้เล่าก็แสนยากเหมือนกัน รวมความว่าธรรมชาติ ๔ ประการ ดังได้กล่าวมาแล้วข้างตนนั้น นับว่าเป็นธรรมชาติอันหาได้ยากยิ่งนัก บุคคลที่ได้มีโอกาสประสบพบพานพระพุทธศาสนา ดังเราท่านทั้งหลายในกาลสมัยนี้นั้น นับว่าเป็นบุญลาภอันประเสริฐ และประกอบด้วยวาสนาบารมีอบรมสร้างสมมาแต่ปางก่อนโดยอเนกประการ จึงได้สนองตอบแทนเห็นปานฉะนี้ มิเสียทีที่เกิดมาในโลกกับเขาผู้หนึ่ง ซึ่งจัดว่าได้ประสพพบธรรมชาติอันยากแล้ว ๓ ประการ แต่ยังบกพร่องอยู่อีกประการหนึ่ง กล่าวคือบรรพชา ๆ นี้แหละเป็นที่สุด ทั้งเป็นสิ่งที่ประเสริฐน่าสรรเสริญแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาผู้เป็นนาถะของพุทธบริษัท อันได้ทรงประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า สังขารธรรม คือนามรูปย่อมเป็นอนิจฺจํ ไม่เป็นแก่นสาร ไม่จีรังยั่งยืน อันวันคืนก็เปลี่ยนแปลง โดยความหมุนเวียนของโลก สภาพแห่งชีวิตเล่ายิ่งรุกเข้าทุกที เป็นไปตามอาการของโลกที่หมุน ในไม่ช้าชีวิตอันพึงสงวนก็ต้องตกอยู่ในเงื้อมหัตถ์แห่งพระยามัจจุราช โดยไม่ต้องสงสัย เหตุนี้สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนทั้งบุรุษสตรี คฤหัสถ์และบรรพชิตให้พิจารณาว่า "สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว" ความว่า เรา

จักต้องพลัดพรากจากอัตตสังขารที่รัก ที่ชอบใจทั้งปวง ถึงชีวิตแห่งบิดามารดา ญาติพี่น้องและผู้นับถือทั้งปวงทั้งอาตมาด้วยนี้ ไม่รู้ว่าจะเจริญไปสักเพียงใด อาจตายในวันนี้พรุ่งนี้ก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว เราท่านทั้งหลายจะกระทำอย่างใดเล่า จึงจะสะสมเสบียงอาหารไปไว้ใช้ในภพหน้าได้ ทั้งนี้มาตรองดูก็เล็งเห็นว่า นอกจากสร้างกุศลอันใหญ่ยิ่ง กล่าวคือบรรพชาแล้ว ก็ไม่เห็นมีอะไรอีกและสมควรด้วยพุทธบัญญัติว่า การบรรพชานี้เป็นผลานิสงส์อันใหญ่หลวงล้ำเลิศประเสริฐกว่าผลานิสงส์สรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งมีพระพุทธฎีกาแห่งสมเด็จพระบรมไตรโลกาจารย์ได้ตรัสประทานไว้แก่พระอานนท์เถรเจ้าว่า "จตฺตาโรเม อานนฺท ปุคฺคลา ปพฺพ-เชตพฺพา" ความว่า ดูก่อน อานนท์ บุคคลที่สมควรจะบรรพชาในพระพุทธศาสนานี้มี ๔ จำพวก "กตเม จตฺตาโร อานนฺท" ดูก่อนอานนท์บุคคลเหล่านี้คือจำพวกใดบ้าง ดูก่อนอานนท์บุคคล ๔ จำพวกนั้น คือ "ทาโส จ" คือทาสกรรมกรชายหญิง ๑ "ปุตฺตธีตโร จ" บุตรธิดา ๑ "ภริยา จ" ภรรยาของตน ๑ "อตฺตา จ" ตัวของเราเอง ๑ บุคคล ๔ จำพวกนี้แหละ สมควรจะบรรพชาในพระพุทธศาสนา "ยถาปน ทาสสฺส อานนฺท" ดูก่อนอานนท์ บุคคลใดมีจิตศรัทธาเลื่อมใส โปรดทาสกรรมกรชายหญิงให้บรรพชา เป็นสามเณร สามเณรีในพระพุทธศาสนาแล้ว บุคคลนั้นย่อมได้ส่วนผลานิสงส์ ๔ กัปป์ "ทาสสฺส อุปสมฺปทา" ถ้าโปรดทาสาทาสีบวชเป็นภิกษุและภิกษุณีจะได้อานิสงส์ ๘ กัปป์ "อานนฺท ปุคฺคลสฺส สามเณรสฺส อฏฺฐกปฺปานิ อานิสํสานิ" ดูก่อนอานนท์ บุคคลใดบวชบุตรธิดาเป็นสามเณร สามเณรี ไว้ในพระพุทธศาสนาแล้ว บุคคลผู้เป็นบิดามารดานั้นจะได้อานิสงส์ ๘ กัปป์ ถ้าอุปสมบทเป็นภิกษุ และภิกษุณีแล้วได้อานิสงส์ ๑๖ กัปป์ ถ้าผู้ใดมีศรัทธาให้ภรรยาบวชเป็นนางสามเณรีแล้ว บุรุษผู้สามีนั้นได้อานิสงส์ ๑๖ กัปป์ ถ้าได้ให้ภรรยาบวชเป็นนางภิกษุณีแล้วจะได้อานิสงส์ ๓๒ กัปป์ "ยถา จ อตฺตโน ปพฺพชิตสฺส" ถ้าบุคคลใดได้อุปสมบทตนเองเป็นภิกษุแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ ๖๔ กัปป์ อานิสงส์แห่งบรรพชานี้ เป็นอเนก

จะนับมิได้ ยากที่จะหาอานิสงส์ใดมาเปรียบได้แล้ว "สกลหิมวนฺต ปุปฺเผหิ ยาวชีวํ พุทฺเธ สหสฺสสฺส ปูชํ กโรติ" ความว่าบุคคลใดที่มีฤทธิ์ไปเลือกเก็บดอกไม้ให้สิ้นทั้งป่าหิมพานต์ มากระทำสักการะบูชาแด่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ถึงพันพระองค์ทุก ๆ วันตราบเท่าชีวิต ผลอานิสงส์ที่กระทำนั้นก็มิได้เสมอด้วยอานิสงส์แห่งบุคคลที่ได้บรรพชาในบวรพุทธศาสนานี้เลย "โกฏิ พุทฺธํ ททนฺโตปิ" แม้จะอำนวยทานถวายจตุปัจจัยแก่พระพุทธเจ้านับได้โกฏิพระองค์ก็ดี ก็ไม่เสมอกับอานิสงส์บรรพชานี้ ฉะนั้น อานิสงส์การบรรพชานี้เห็นว่าได้มากมายเหลือที่จะพรรนณา มาตรว่าจะเอาพื้นดินในโลกนี้มาคลุกเคล้ากับน้ำในมหาสมุทรแทนน้ำหมึก แล้วเอาเขาพระสุเมรุมากระทำเป็นปากกา เอาพื้นเวหาอันกว้างใหญ่เป็นกระดาษ จะจดผลบุญแห่งการบรรพชาแล้วก็ยังไม่สิ้นสุด นับว่าการบรรพชานี้เป็นมหาผลานิสงส์อย่างยอดเยี่ยมจนมิรู้จะพูดอย่างไรได้จึงจะเหมาะ สมเด็จพระสรรเพ็ชรพุทธเจ้าตรัสพระธรรมเทศนาไว้แก่สมเด็จพระเจ้าปัสเสนทิโกศล อันกล่าวถึงคุณแห่งท่านผู้เป็นบุพพการีไว้โดยอเนกประการ บุคคลใดเป็นผู้กตัญญูต่อท่านที่เป็นบุพพการีแห่งตนแล้ว และหวังจะกระทำการสนองพระคุณท่านเหล่านี้ด้วยประการใดนั้นย่อมไม่ประเสริฐไปกว่าการบรรพชาในพระพุทธศาสนานี้เลย ผลบุญแห่งการบรรพชานี้แหละ อาจสามารถทดแทนบุญคุณอันใหญ่ยิ่งของท่านมีบุญคุณแก่เรานี้ได้ ลักษณะของท่านผู้เป็นบุพพการีนั้นได้แก่บุคคลที่อุปการะก่อนโดยมีจิตโอบอ้อมอารีต่อผู้อื่นโดยมิได้หวังผลตอบแทนในภายหลัง กับเป็นผู้ที่มีใจคอกว้างขวาง มีไมตรีจิตต่อกัน ประกอบด้วยความเมตตากรุณาเป็นอันดี ได้แก่บิดามารดา ๑ ครูบาอาจารย์ ๑ พระมหากษัตริย์ ๑ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ และท่านที่ให้อุปการะอันประเสริฐกล่าวคือ ท่านผู้ที่ให้การบรรพชาแก่กุลบุตรนั้นเอง ๑ ท่านเหล่านี้จัดว่าเป็นผู้มีคุณอันประเสริฐ เช่นบิดามารดาเป็นต้น ย่อมมีคุณูปการแก่บุตรสุดที่จะพรรณนา นับตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์อ่อน ย่อมคอยระวังป้องกันอภิบาลครรภ์เป็นอย่างดี ตลอดจนการบริโภคอาหารที่เผ็ดร้อน เกรงว่าบุตรใน

อุทรจะร้อนรนกระวนกระวาย ทั้งนี้เห็นว่าเป็นภาระอันยากเพียงใด ใช่แต่เท่านั้นยังกระทำบวงสรวงเทพารักษ์ ขอพรให้ช่วยคุ้มครองป้องกันรักษาซึ่งบุตรอันตั้งอยู่ในอุทรนั้นอีก สตรีบางคนก็อุตสาหะบำเพ็ญกุศลมีให้ทาน รักษาศีล เพื่อให้อำนาจกุศลอันที่กระทำนี้ป้องกันอุปัทวันตรายมิให้เกิดแก่บุตรได้ เมื่อบุตรคลอดออกมาแล้วก็ยังหมั่นระแวดระวังทะนุบำรุงประคับประคอง มิให้อนาทรด้วยประการต่าง ๆ ยามเมื่อบุตรปริเวทนาร่ำร้องไห้ ท่านก็มิได้เพิกเฉยรีบโอบอุ้มมาแนบทรวงอกและให้ดื่มซึ่งถันธาราด้วยความสิเนหารักใคร่ ครั้นเมื่อบุตรเติบโตวันโตคืนขึ้น ก็ตั้งหน้าแต่จะบำรุงถนอมเลี้ยงบุตรนั้นด้วยความระวังระไวเป็นที่สุดแล้ว ดังกาพย์นิพนธ์ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) จินตกวีก็ปรากฏแสดงถึงคุณบิดามารดาในข้อนี้ว่า "ผู้กอบนุกูลพูล ผดุงจวบเจริญไว ฟูมฟักทะนุถนอมบ่บำราศนิราไกล แสนยากเท่าใด ๆ บ่คิดยากลำบากกาย ตรากทนระคนทุกข์ถนอมเลี้ยงถุรู้วาย ปกป้องซึ่งอันตราย จนได้รอดเป็นกายา" ตามที่ได้บรรยายมานี้ก็เห็นได้ว่า มารดาเป็นผู้อุปการะต่อบุตรโดยประการฉะนี้ ส่วนบิดาเล่าก็เช่นเดียวกัน คือเป็นผู้ให้กำเนิดแก่บุตรก่อน และนอกจากนี้ยังทะนุบำรุง ซึ่งจัดว่าเป็นคุณโดยอเนกประการ ท่านทั้ง ๒ นี้แหละคือบุพพการีเบื้องต้น แต่บางคนเมื่อเติบโตมาแล้ว บิดามารดาของผู้นั้นมิได้อยู่บำรุงอุปการะให้เป็นไปโดยตลอดเพราะท่านล่วงลับไปแล้วฉะนั้นก็ดี แต่บุคคลผู้นั้นได้อยู่ในความอารักขาของบรรดาญาติอันสนิทเป็นผู้เลี้ยงดูอุปการะต่อ ๆ มาโดยความการุญญภาพ ท่านผู้นั้นจัดว่าเป็นบุพพการีเสมอหนึ่งบิดามารดาอันบังเกิดเกล้าของตนเหมือนกัน ซึ่งเราจะเว้นทดแทนบุญคุณอันยิ่งใหญ่ของท่านเสียไม่ได้ และยังผู้ที่มีจิตกรุณาโอบอ้อมอารีโดยอุปการะ กิจการต่าง ๆ อีกอเนกอนันต์ เราต้องหาโอกาสทดแทนสนองบุญคุณท่านโดยเต็มสติกำลังความสามารถ แต่การที่จะหาหนทางทดแทนคุณท่านเหล่านั้น จะมีวิธีอย่างไรเล่า อธิบายว่าการกระทำสิ่งนี้ ไม่มีอะไรประเสริฐกว่าการชักจูงน้อมจิตอันบริสุทธิ์ ตั้งอยู่ในศรัทธาเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัยเพื่อเป็น

มรรคปุประเทศนำท่านออกจากความมืด สู่ความสว่างไสวเป็นอย่างดี กล่าวคือให้ประพฤติตั้งอยู่ในศีลธรรมทั้งปวงเป็นเบื้องต้น มิฉะนั้นก็ให้บรรพชาในพุทธศาสนา "ปิฏกญฺจ สาวนฺตํ" แล้วตั้งจิตเล่าเรียนพระธรรมวินัย ไตรปิฎก กระทำความเพียรวิริยะภาพในวิปัสสนากัมมฐาน ตามสติปัญญาให้เกิดผลานิสงส์ยิ่งขึ้นไป ก็จะได้เป็นการสนองคุณแห่งท่านบุพพการีทั้งปวงตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ตลอดจนวงศ์ญาติว่านเครือทั้งหลาย "สพฺเพ ปาปานิ กตฺวาน" มารดาว่าท่านเหล่านี้จะได้ทำกุศลทุจจริตมาแต่ปางก่อนแล้วด้วย กาย วาจา จิต สิ่งใดก็ตาม เมื่อถึงความมรณะภาพไปสถิตอยู่ยังมหันตทุกข์ คือจตุราบาย "เต ปพฺพชิตานุภาเวน สพฺเพ ทุกขา ปริมุญฺจเรติ" ท่านเหล่านี้ก็จะได้พ้นจากสรรพทุกข์แห่งอบายนั้นได้ โดยเดชะอำนาจกุศลอานิสงส์ที่อาตมาได้บรรพชานี้ "โย ปพฺพชิโต สาสเน" บุคคลผู้ใดได้บรรพชาแล้ว บุคคลนั้นเมื่อล่วงลับไปแล้วจะได้อุบัติบังเกิดเป็นอินทร์เป็นพรหมบรมจอมจักร์ เป็นอัครราชาผ่านพระนครและได้ชื่อว่าเป็นศากยะวงศ์ คือญาติในพระศาสนา อันกุศลใดทั้งปวงจะจัดเข้าว่าเป็นญาติในพระศาสนานั้นไม่ได้เหมือนด้วยสมเด็จพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชาธิบดี พระองค์ทรงราชศรัทธา พระองค์ได้ทรงสร้างวิหารและพระเจดีย์ได้ถึงแปดหมื่นสี่พัน อยู่มากาลวันหนึ่ง พระองค์เสด็จออกไปสู่อาราม มีพระราชโองการดำรัสถามแก่ภิกษุทั้งปวง มีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ซึ่งเป็นประธานว่า "ภนฺเต" ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า "ทานํ ทฺทนฺตสฺส ทสพลสฺส สาสเน" ในพระศาสนาของพระสุคตทศพลญาณเจ้าของเรานี้ ยังมีผู้ใดใครบ้างที่มีศรัทธาอันยิ่งได้บริจาคทาน หว่านพืชลงไว้ในพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระจึงตอบว่า "มหาราช" ขอถวายพระพรแด่บรมบพิตรพระราชสมภาร ในพุทธศาสนาสมเด็จพระบรมศาสดาเจ้าของเรานี้ ยังไม่มีผู้ใดเลยอันชื่อว่าปัจจยทายก จะบริจาคทานไว้ในพระพุทธศาสนาเป็นอันมากเสมอหนึ่งพระบรมบพิตรก็หาไม่ ถึงเมื่อครั้นพระพุทธองค์ยังทรงมีพระชนม์อยู่ก็ไม่มีบุคคลผู้ใดเลย จะมีแต่มหาบพิตรพระองค์เดียวเท่านั้นที่มีพระราชศรัทธายิ่ง

ทรงบริจาคทาน มากกว่าปัจจัยทานทายกทั้งปวงในพระพุทธศาสนา "สาสนสฺส ทายาโท" ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า ตัวของโยมนี้จัดได้ชื่อว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนาแล้วหรือ เป็นประการใด "ขอถวายพระพร พระราชกุศลที่มหาบพิตรทรงกระทำนี้ อันจะนับเข้าว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนานั้นยังไม่ได้ เพราะเป็นพาหิระภายนอกเท่านั้น "ภนฺเต ฉนฺนวุติ โกฏิธนํ วิสฺสชฺเชตวา" ก็แต่โยมได้เสียสละทรัพย์สร้างพระเจดีย์ วิหาร ด้วยจำนวนมากมายนับด้วยล้านเช่นนี้แล้ว พระผู้เป็นเจ้ายังว่าเป็นภายนอกศาสนาอยู่ ก็จะทำการกุศลเป็นประการใด จึงจะจัดได้ชื่อว่าเป็นญาติในศาสนา "มหาราช" ขอถวายพระพรอันบพิตรพระราชสมภารได้ทรงสร้างพระเจดีย์วิหารบำรุงพระศาสนาไว้ ได้ถวายแต่จตุปัจจัยเท่านี้ที่นับเข้าว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนานั้นหามิได้ เป็นแต่คนเลื่อมใสได้อุปัฏฐากพระพุทธศาสนาให้ถาวรตั้งมั่น "มหาราช" ขอถวายพระพร "โย ปุคฺคโล" ที่จริงบุคคลผู้ใด "ปริปุณฺณโภคสมฺปตฺโต" บริบูรณ์มั่งคั่งไปด้วยทรัพย์สมบัติและประกอบไปด้วยศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา "ปจฺจยราสึ ทเทยฺย" จะพึงขนเอาปัจจัยทั้งสี่ คือจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยมากองขึ้น ตั้งแต่พื้นปฐพีตราบเท่าถึงพรหมโลก และน้อมถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ มีสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นประธาน "โสปิ สาสเน ทายาโทติ สํขยํ น คจฺฉติ บุคคลนั้นก็ยังมิได้อยู่ในเขต ซึ่งจะนับว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนา "โย โกจิ มหาราช อฑฺโฒ ทลิทฺโท วา" บุคคลใดบริบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์สมบัติก็ดี เป็นคนเข็ญใจไร้ทรัพย์ก็ดี มีจิตศรัทธาเลื่อมใส บวชลูกบวชหลาน ภรรยา ทาสา ทาสี และผู้อื่นไว้ในพระพุทธศาสนาหรือได้บวชตนเองแล้ว "อยํ วุจฺจติ ทายาโท" บุคคลจำพวกนี้แหละสมเด็จพระชินศรีสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงตรัสเรียกเป็นญาติในพระพุทธศาสนา "ราชา" สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีธรรมาโศกราชพระบรมบพิตร ได้ทรงฟังพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระถวายพระพรดังนั้น ก็มีพระทัยชื่นชมภิรมย์หรรษา พระบรมกษัตริย์ก็มีพระประสงค์จำนงที่จะใคร่เป็นญาติในพระพุทธศาสนา จึงได้ทรงผนวชเจ้ามหินทร

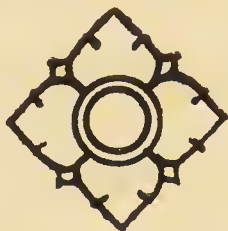
กุมาร และนางสังฆมิตกุมารี ผู้เป็นพระราชธิดา พระเถรานุเถระเจ้าทั้งปวงก็แซ่ซร้องสาธุการ แด่พระบรมกษัตริย์ว่า "อิทานิ มหาราช" ขอถวายพระพร ณ กาลบัดนี้ พระบรมบพิตรราชสมภารเจ้านับเป็นญาติในพระพุทธศาสนาแล้ว

โดยอาศัยเหตุนี้จึงกล่าวว่า บุคคลผู้ใดได้บวชบุตรธิดาภรรยาทาสาทาสีและผู้อื่นหรือตนเองไว้ในพระพุทธศาสนาแล้ว อานิสงส์บรรพชาอันล้ำเลิศประเสริฐใหญ่ยิ่งกว่าสรรพสิ่งทั้งปวงตามที่ท่านบุพพการีมีจิตอุปการะได้ทำการอุปสมบทอาตมาไว้ในพระพุทธศาสนาครั้งนี้ย่อมเป็นบุญญราศีนิธิอันประเสริฐ กล่าวคือผลอันนี้น่าที่จะนำความสำเร็จ ความปรารถนาทุกสิ่งทุกประการ มีความปรารถนาสาวกภูมิ ปัจเจกภูมิ พุทธภูมิเป็นต้น ถ้าวาสนาบารมียังมิได้สำเร็จอมตมหานิพพานตราบใด คือยังท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสาร บุญญนิธิอันนี้ก็จะติดตามบำรุงรักษาประดุจดังสะเบียงเลี้ยงกายไปในภายภาคหน้า คือจะประกอบด้วยเครื่องอุปโภคบริโภคอันประเสริฐ เสมือนหนึ่ง พระบรมมหาจักรพรรดิ์ มีกำหนดสุดจะนับหมื่นกัปป์แสนกัปป์อนันตชาติ "ฉายาว อนุปายินี" มีครุวรรณา ดุจว่าเงาติดตามตน "อนุคามินี" นิธินี้กล่าวว่าคือการกุศลบุญนี้ก็ย่อมติดตามไป "อชโย" บุคคลผู้ใดที่อาจสามารถเบียดเบียนให้เป็นอันตรายนั้นหามิได้ ทั้งปราศจากภัยพิบัติอุบัทวเหตุทั้งปวงมีโจรภัย อัคคีภัย และอุทกภัยเป็นต้น อำนาจผลบุญนี้แหละ จะนำท่านบุพพการีทั้งปวงได้ประสพพบพระพุทธศาสนาพระศรีอริยเมตไตรย์เจ้าเป็นเที่ยงแท้ ถ้าท่านบุพพการีทั้งปวงมีเจตนาจะใคร่ประสพพบองค์พระศรีอาริยเจ้าแล้ว เมื่อบำเพ็ญกุศลนี้สิ่งหนึ่งสิ่งใดพึงให้ตั้งปณิธานปรารถนาทุกครั้งทุกคราว ถึงทำทานมิมากเลยจนแต่ว่าดอกไม้ดอกหนึ่งกำมือหนึ่งก็ดี แต่จิตนั้นยินดีได้กระทำปณิธานความปรารถนาไว้แล้ว ก็เพียงที่จะได้ประสพพบพระองค์อาริยดังปณิธานความปรารถนา "อญฺเญสํ กตปุญฺญนุโมทนโก" กำหนดโดยที่สุดจนชั้นแต่ว่าได้อนุโมทนาส่วนกุศลอันบุคคลผู้อื่นกระทำ ถ้าตั้งใจจะให้พบพระองค์แล้ว ก็คงจะได้สำเร็จดังมโนรถ

ความปรารถนาทุกประการ อนึ่งการกุศลของท่านที่ได้สันนิจยาการก่อสร้างไว้ในพระพุทธศาสนาครั้งนี้เป็นกุศลอันใหญ่ยิ่ง อย่าพึงสงสัยไปเลยที่ว่าจะมิได้ประสพพบองค์พระศรีอาริยเมตไตรย์เจ้าและอย่าได้หวงแหนกุศลนี้ไว้ จงกัลปนาการกุศลนี้ไปในมิตรทั้งปวงจะได้บุญอีกส่วนหนึ่ง อย่างนี้ชื่อว่า ให้ส่วนกุศลแก่บุคคลผู้อื่นใช่ว่าจะหมดสิ้นไปเหมือนทรัพย์สมบัติทั้งปวงหามิได้ สุดแท้แต่ว่าให้คนหนึ่ง ก็จะได้กุศลผลอานิสงส์ขึ้นไปอีกส่วนหนึ่ง ให้สองคนสามคนก็จะได้ขึ้นไปอีกสองส่วนสามส่วน ให้แก่บุคคลผู้อื่นเท่าใดก็ได้มากขึ้นไปเท่านั้น ทั้งได้ชื่อว่าเพิ่มพูนกุศลประการหนึ่ง ชื่อว่าปฏิทานนับเข้าในทานกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ ดังนั้นท่านอย่าได้หวงแหนกองกุศลไว้ พึงอุทิศไปให้แก่สรรพสัตว์ในอนันตจักรวาลอุทิศไปให้แก่ภูมิเทวดา รุกขเทวดา อากาสเทวดาและเทพเจ้าทั้งหลาย อันสถิตย์อยู่ในกามาพจรสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น รูปพรหม ๑๖ ชั้น อรูปพรหม ๔ ชั้น เทวาและพรหมทั้งหลายเมื่อได้อนุโมทนาส่วนกุศลแล้ว ก็จะช่วยป้องกันอภิบาลบำรุงรักษาครอบครองป้องปกซึ่งอันตรายของท่านแล ข้อหนึ่งพึงอุทิศส่วนกุศลนี้ไปถึงพระยายมให้จงได้ เกลือกแต่ว่าปางก่อนเรามีความประมาท กระทำอกุศลกรรมสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อกระทำกาลแล้ว เกลือกว่ากรรมนั้นจะนำปฏิสนธิให้ไปบังเกิดในยมโลก เมื่อไปถึงสำนักพระยายม ๆ จะไล่เลียงไต่ถามว่า เมื่อท่านอยู่ในมนุษย์โลกนั้นได้กระทำกุศลสิ่งใดไว้บ้าง เมื่อพระยายมไต่ถามแล้ว เกลือกว่าเราท่านทั้งปวงหลงลืมสติไปจะระลึกมิได้ พระยายมจักเตือนให้สติช่วยแนะนำว่าท่านอยู่มนุษย์โลกนั้น วันนั้น เดือนนั้น ปีนั้น ท่านได้กระทำกุศลสิ่งนั้น ๆ ท่านได้รักษาศีล บำเพ็ญทานสิ่งนั้น ๆ ท่านได้บวชลูกหลานครั้งนั้น ๆ ท่านยังได้อุทิศส่วนกุศลให้แก่เรา เมื่อพระยายมให้สตินี้แล้ว ท่านก็จะระลึกขึ้นได้ถึงการที่ท่านได้บำเพ็ญไว้ ก็คงปราศจากทุกข์ภัยในนรก ณ กาลนั้น ประการหนึ่งพึงอุทิศแผ่ผลกุศลนี้แก่บรรดาบุพพการีทั้งหลาย และบุตรธิดาของท่านที่มรณะยังปรโลกเบื้องหน้า เกลือกว่าชนทั้งหลายเหล่านั้นจะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในจตุราบาย

ครั้นได้อนุโมทนาบุญกุศลของท่านนี้ก็จะเคลื่อนคลายจากสรรพทุกขภัยทั้งปวง ด้วยอำนาจผลบุญที่ท่านอนุโมทนาด้วยประการฉะนี้

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนา ขออนุโมทนาส่วนกุศลบุญราศีแห่งอานิสงส์ที่อาคมาบรรพชานี้ จงอำนวยแด่ท่านผู้เป็นบุพพการีทั้งหลาย ตลอดจนญาติมิตรทุกคน อันที่ได้มาประชุมฟังพระธรรมเทศนา ณ ที่นี้หรือมิได้มาก็ตาม ให้ได้ถึงซึ่งอิฏฐวิบูลย์ผล คือแด่ความสุขศิริสวัสดิ์ปราศจากโรคาพยาธิมากล้ำกลาย จะมีประสงค์จำนงสิ่งใด ขอจงสัมฤทธิ์ดังมโนรถความปรารถนาโดยทางที่ชอบธรรมทุกประการ ดังที่ได้รับวิสัชชนามาฉะนี้

กตญฺญูกตเวทีกถา

ของ

พระราชวุฒาจารย์ (ชั้น กมาธิโก)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

ณ บัดนี้ จักได้แสดงมาตาปิตุคุณกถา และกตัญญูกตเวที ฉลองศรัทธาประดับปัญญาบารมี เพิ่มพูนกุศลบุญราศี ส่วนทักษิณานุปทานกิจ ซึ่งเจ้าภาพผู้เป็นบุตรพร้อมด้วยบิดาได้มาจัดการบำเพ็ญ เพื่ออุทิศวิบากสมบัติแก่มารดาบังเกิดเกล้า ซึ่งได้ล่วงลับไปแล้วนั้น ในสมัยอภิลักขิตกาลฌาปนกิจนี้ ด้วยความกตัญญูกตเวทีอันเป็นหน้าที่สัปปุริสวิสัย อันมีประจำอยู่ในดวงจิตตามหน้าที่ของบัณฑิตผู้นับถือพระพุทธศาสนา อันหมดโอกาสที่จะฉลองคุณท่าน โดยประการอย่างอื่นได้นอกจากทักษิณานุปทานกิจนี้ เท่านั้น

ก็ท่านบุพพการินี ผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น เป็นผู้มั่นในทางพระพุทธศาสนา เป็นอุบาสิการักษาศีล ในวันอุโบสถอยู่เป็นนิตย์ และประกอบกิจในการบุญกุศลอย่างอื่น ๆ อีกมาก ทั้งประกอบด้วยเมตตากรุณาโอบอ้อมอารีแก่ญาติมิตรและเพื่อนบ้านกล่าวโดยฉะเพาะ ท่านเป็นผู้เลี้ยงลูกดี ลูกก็เป็นคนดีได้ตามประสงค์และเป็นที่พึ่งของท่านได้ ทั้งในยามปกติและเวลาป่วยไข้ และในเวลาที่ท่านล่วงลับไปแล้วนับว่าแม่คนเดียวลูกคนเดียวต่างรักใคร่สนิทสนมกลมเกลียวกัน จัดว่าเป็นตัวอย่างแม่ที่ดีและลูกที่ดีของชนทั้งหลาย

เมื่อท่านล่วงลับไปเสียเช่นนี้แล้ว ก็ควรแล้วที่จะเศร้าโศกรันทดใจว้าเหว่อาลัยถึง ด้วยคุณธรรมของท่านที่มีอยู่ประจำใจในบุตร ล้นพ้นที่จะพรรณนาให้สิ้นสุดได้

แท้จริงคุณของมารดาบิดาที่มีต่อบุตรนั้น สุดที่จะรำพัน แม้ในชาติอื่นภาษาอื่นที่มีศาสนา ก็ล้วนแต่ยกย่องคุณมารดาบิดาด้วยกันทั้งนั้น เช่นศาสนาอิสลามก็แสดงเท้าของมารดาบิดาว่า เป็นบันไดแห่งสวรรค์ หมายความว่า เหล่าบุตรธิดา เมื่อปรารถนาจะไปสู่สุคติโลกสวรรค์ ก็ให้เคารพกราบไหว้เท้าของมารดาบิดา ในศาสนาคริสต์ก็สอนให้บุตรธิดาเคารพมารดาบิดา ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิหนึ่งถึงกับทำรูปกำเนิดขึ้นบูชา โดยความก็ให้เคารพสักการะผู้ให้กำเนิดนั่นเอง ยิ่งในพระพุทธศาสนาด้วยแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงยกย่องสรรเสริญ คุณของมารดาบิดาไว้เป็นอันมากยิ่งกว่าศาสนาอื่น ๆ แต่ฝ่ายไหนจะมีคุณมากกว่ากัน นี่เป็นปัญหาอยู่ แต่บุตรธิดาย่อมรู้ดีกว่าคนอื่น เนื่องด้วยปัญหานี้ พระองค์จึงทรงวางหลักแสดงไว้หลายนัย เช่นบางแห่งทรงแสดงว่ามารดามีคุณมากกว่าบิดา บางแห่งก็ทรงแสดงว่า บิดามีคุณมากกว่ามารดา เมื่อกล่าวโดยสถานการณ์โดยใกล้ชิดทำอุปการกิจที่คนอื่นทำได้โดยยาก เช่นต้องสำนองในการอยู่ร่วม ในการเสียความบริสุทธิ์ ในการเลี้ยงด้วยขีโรทก คือเลือดในทรวงอกและทำกิจเสมอด้วยชีวิต เช่นคราวคลอดบุตรธิดาแล้ว ก็ทรงยกย่องว่ามารดาเป็นผู้มีอุปการคุณมากในทางนี้ บาลีที่ตรัสไว้จึงนิยมใช้ชื่อของมารดาก่อนบิดาว่า มาตาปิตโร มารดาบิดา และทรงตรัสว่า มาตา มิตฺตํ สเก ฆเร มารดาชื่อว่าเป็นมิตรในเรือนของตน เพราะทำหน้าที่ที่ดี เมื่อกล่าวโดยฐานผู้ให้กำเนิด เป็นผู้อำนวยเชื้อสายแล้ว ก็ทรงยกย่องว่า บิดาเป็นผู้สำคัญกว่ามารดา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสแก่พระเจ้าปเสนทิโกศลมหาราชว่า "มาตุโคตฺตํ นาม กึ กริสฺสติ ปิตุโคตฺตเมว ปมาณํ" แปลความว่า สกุลคือเชื้อสายฝ่ายมารดาไม่เป็นประมาณ สกุลคือเชื้อสายฝ่ายบิดานั่นแหละเป็นสำคัญ เพื่อประกาศคุณในทางนี้ พระบาลีจึงนิยมใช้นามบิดาก่อนว่า ชนก ผู้ให้กำเนิด ชนนี ผู้เป็นที่เกิด เพราะฉะนั้น การใช้นามสกุลและการถือเชื้อสาย ท่านจึงนิยมฝ่ายบิดาเป็นต้นสกุล บางทีก็ทรงยกย่องว่า ท่านทั้งสองมีคุณเสมอกัน แล้วทรงนำไปเปรียบเทียบกับท่านผู้วิเศษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของศาสนา

นั้น ๆ ว่า มารดาบิดามีคุณแก่บุตรธิดา เหมือนกับท้าวมหาพรหม ซึ่งเป็นต้นวงศ์ของพราหมณ์ เพราะเป็นผู้สร้าง และเป็นผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมบ้าง ว่าเป็นบุพพเทพ คือเทวดาผู้ศักดิ์สิทธิ์องค์แรกของบุตรธิดา เพราะทำการบริหารบุตรธิดาก่อนกว่าเทพเจ้าองค์อื่น ๆ บ้าง ว่าเป็นบุพพาจารย์ อาจารย์องค์แรก ผู้สั่งสอนบุตรธิดาก่อนกว่าอาจารย์องค์อื่น ๆ บ้าง ทรงยกย่องคุณเสมอด้วยสังฆรตนะ เป็นต้นว่ามารดาบิดาชื่อเป็นอาหุเนยยะ เพราะควรแก่สักการะและของคำนับอันบุตรธิดาพึงนำมาสู่สำนักของท่านบ้าง ชื่อว่าปาหุเนยยะ เพราะควรแก่สักการะของต้อนรับอันบุตรธิดาพึงต้อนรับ ในคราวท่านมาถึงสำนักของตนบ้าง ว่าเป็นอัญชลิกรณียะ เพราะควรที่บุตรธิดาจะพึงประณมมือกราบไหว้ และเป็นบุญเขตต์ คือเนื้อนาอันเป็นที่ทำบุญของบุตรธิดาบ้าง ทรงยกย่องคุณเสมอด้วยพระอรหันต์ โดยการกำหนดโทษว่าการฆ่ามารดาบิดา เป็นอนันตริยกรรมอย่างอุกฤตโทษเสมอเหมือนการฆ่าพระอรหันต์ ผู้ซึ่งทรงคุณพิเศษบ้าง ทรงยกย่องคุณเสมอด้วยพระอริยเจ้า โดยฐานเป็นไฟเหมือนกันว่า อาหุเนยฺยคฺคิ ไฟคือมารดาบิดาผู้เป็นอาหุเนยยบุคคล ทกฺขิเณยฺยคฺคิ ไฟคือพระอริยเจ้าผู้เป็นทักขิเณยยบุคคล และทรงยกย่องโดยความว่าเป็นโลกทุลลภบุคคล คือ บุคคลหาได้โดยยากในโลกบ้างเป็นต้น จักอธิบายเป็นบางประการ

ข้อที่ว่ามารดาบิดาเป็นพรหมของบุตรนั้น คือเป็นผู้สร้างแล้วทะนุบำรุงรักษา ประกอบด้วยวิหารธรรมของพรหม ซึ่งมีต่อบุตรธิดา

จริงอยู่ ท่านเป็นผู้ให้อวัยวะทุกส่วน เลือดเนื้อในกายของบุตรธิดาที่เป็นตัวตนอยู่ได้ และอาศัยทำประโยชน์อยู่ทุกวันนี้ เป็นเลือดเนื้อที่มีมูลเดิมมาจากท่าน บุตรธิดามิได้นำมาจากที่อื่นเลย มาอาศัยมาใช้ของท่านเหมือนกับบุคคลที่เข้าไปอาศัยอยู่ในบ้านเรือนที่ผู้อื่นสร้างไว้เสร็จแล้วทุกอย่าง และเมื่อสร้างแล้วท่านก็บำรุงพิทักษ์รักษา ถนอมเลี้ยงด้วยเมตตาความรักใคร่ กรุณาความเอ็นดู

หวั่นใจ กลัวลูกจะได้ทุกข์ยาก เมื่อลูกเจ็บไข้ได้ยินข่าวหรือเห็นก็ทนอยู่ไม่ได้ มีใจหวั่นหวาด แม้มีธุระอื่นที่ต้องทำก็หยุดพักทันที ทอดทิ้งการงานนั้น ๆ รีบมาปฏิบัติลูก โดยไม่ต้องเชื้อเชิญหรือตั้งขวัญข้าวค่ายาสินจ้างรางวัล ท่านทำการอภิบาลด้วยความเต็มใจ และรู้สึกยิ่งกว่าท่านเจ็บเอง เมื่อลูกได้ทุกข์ก็เหมือนทุกข์เกิดที่ตนท่าน เมื่อลูกเจ็บก็เหมือนท่านเจ็บ ไม่มีใครในโลกจะทุกข์ยิ่งกว่าท่านไม่เหมือนหมออื่นที่จะมารักษา หมออื่นต้องเชื้อเชิญท้องตั้งขวัญข้าวค่ายาให้เป็นที่พอใจก่อน เมื่อไข้หนักเห็นจะรักษาไม่ไหวก็ทอดทิ้ง แต่มารดาบิดามิได้ทำเช่นนั้น ท่านทิ้งไม่ได้ เมื่อลูกตายแล้วก็ยังต้องจัดการศพ มีหน้าอันชุ่มด้วยน้ำตา ขวนขวายทำบุญร่ำไรรำพันคิดถึงบุตร บำเพ็ญกุศลอุทิศไปให้ลูกเพราะกลัวลูกจะอดอยาก

เมื่อลูกยังเล็กอยู่ ท่านได้ของแปลกปลาดมาก็คิดถึงลูก มีของที่จะบริโภคถ้าลูกไม่ได้บริโภคด้วยก็กลืนไม่ลง เวลาไปไหนกลับมา แม้จะเหน็ดเหนื่อยได้เห็นหน้าลูกก็ชื่นใจแม้จะหิวก็ยอมให้ลูกดื่มนมก่อน สู้อดทนต่อความหิว เมื่อลูกอิ่มหนำสำราญแล้วตนจึงจะบริโภคต่อภายหลัง เมื่อลูกไปไหนผิดเวลา ก็ตั้งตาจ้องมองต้นทาง ในใจเป็นทุกข์เดือดร้อน ลูกไปทางไกลหรือไปทำการผจญภัย ก็ทำการบวงสรวงบนบาลส่งน้ำใจไปพิทักษ์รักษา ท่านทำการปฏิบัติลูกด้วยความเต็มใจ ไม่เห็นแก่เหน็ดแก่เหนื่อยยาก มีหน้าอันยิ้มแย้ม ไม่มีทาษหรือคนใช้ใดในโลก ที่จงรักภักดีปฏิบัติกิจให้แก่นาย ด้วยไม่หวังสินจ้างรางวัลตอบแทน เหมือนมารดาบิดาที่ปฏิบัติลูก ท่านมีความรักเที่ยงตรงยั่งยืน ตลอดต้นตลอดปลายและเป็นผู้มีมุทิตาจิตพลอยยินดีด้วยในเมื่อลูกได้ดี ไม่มีจิตริษยากลัวลูกจะดีกว่าตน อิ่มอกอิ่มใจและมีอุเบกขาความไม่ถือโทษในเมื่อลูกทำผิด ไม่มีความมุ่งร้ายตอบ ลูกจะว่ากล่าวล่วงเกินบ้างก็ทนได้ แม้ถึงท่านจะกล่าวเป็นคำหยาบบ้างอย่างไร แต่ส่วนจิตใจไม่เป็นเช่นนั้นเลย เหลือทนจริง ๆ ก็ร้องไห้ ท่านประกอบด้วยคุณธรรมเช่นพรรณามานี้ จึงชื่อว่าเป็นพรหมของบุตรธิดา

ข้อที่ทรงยกย่องมารดาบิดาว่า เป็นไฟของบุตรธิดานั้น เพราะที่ท่านทรงคุณธรรมพิเศษ เมื่อบุตรธิดาประพฤติชอบในท่านแล้วย่อมได้บุญกุศลเหมือนกับบุคคลรู้จักใช้ไฟ ย่อมได้รับประโยชน์ใหญ่ยิ่งไม่มีประมาณ เมื่อน้อมไฟไปใช้ในการบูชา ก็ย่อมยังบุญกิริยาให้สำเร็จโดยประสงค์ เมื่อนำไปใช้เป็นดวงประทีปจุดส่องให้สว่างก็ทำให้ขจัดความมืด ทำให้เห็นสรรพวัตถุสิ่งต่าง ๆ ตามความต้องการ ถ้านำไปใช้ในกิจการต่าง ๆ เช่นการหุงต้มก็ให้สำเร็จกิจ คือทำของให้สุกแล้วนำสิ่งนั้น ๆ ไปประกอบเป็นอาหารรับประทานเลี้ยงร่างกายให้เป็นสุขสำราญไม่เดือดร้อนและใช้ชำระล้างสิ่งโสโครกอันเป็นเชื้อโรคให้หมดสิ้นไป เช่นการเผาศพเป็นต้น ถ้านำไปใช้ในเครื่องจักรเครื่องยนต์กลไกก็ให้สำเร็จ เป็นรถไฟเรือไฟ รถยนต์ เรือยนต์ ใช้แทนแรงคนได้ร้อยเท่าพันเท่า ทำความเป็นสุขสำราญในการจราจร นี้ว่าโดยทางคุณของไฟ

ส่วนโทษนั้น ถ้าผู้ใช้ไม่ฉลาดใช้ ใช้ด้วยความประมาท ก็อาจทำให้ผู้หยิบมือพอง เกิดความเดือดร้อนแก่สังขารเป็นอย่างต่ำ อย่างสูงผู้ใช้เกิดความประมาท ก็สามารถทำความฉิบหายให้แก่บ้านเรือนของตน ซ้ำพลอยเผาผลาญเคหะสถานร้านโรงของคนอื่นให้พลอยฉิบหายวายวอดไปด้วย

ข้อนี้จะโทษไฟก็ไม่ถูก ควรโทษคนใช้จึงจะควร เพราะไฟมีทั้งโทษมีทั้งคุณ ถ้าผู้ใช้ดีรู้จักใช้ก็มีคุณ ถ้าผู้ใช้ไม่ดีใช้ด้วยความประมาทก็ให้โทษ ไฟมีคุณอนันต์ ก็มีโทษอย่างมหันต์ฉะนี้ กล่าวให้สั้น ๆ ก็ว่าในโลกเรานี้ ถ้าขาดไฟเสียแล้ว มนุษย์และสัตว์จะมีชีวิตอยู่ไม่ได้เลย ทั้งโลกก็จะตั้งเป็นโลกอยู่ไม่ได้

มารดาบิดาชื่อว่าเป็นไฟของบุตรธิดาก็เช่นเดียวกัน เพราะให้ได้ทั้งคุณและโทษ เมื่อบุตรธิดาไม่มีความเคารพยำเกรงต่อท่าน ประพฤติผิดต่อท่านด้วยความประมาท ก็อาจถูกครหานินทา และเสื่อมเสียชื่อเสียงเป็นอย่างต่ำ ถ้าผิดต่อท่านอย่างร้ายแรง ก็จะต้องได้รับโทษทุกข์แสนสาหัส ซึ่งจัดว่าเข้าในชั้นอนันตริยกรรม อันเป็นผลของความประพฤติผิดในท่าน ข้อนี้มีบุคคลเป็นนิทัศนะ

ดังนี้ พระเจ้าอชาตศัตรู ผู้ปกครองมคธประเทศ ครั้งยังเป็นพระราชกุมาร ยังไม่ได้เถลิงถวัลยราชสมบัติ ไปคบคิดกับพระเทวทัตผู้ใจบาปทำปิตุฆาตปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารผู้พระราชบิดาอันเป็นครุกรรมมีโทษอันหนัก ต้องเสวยผลอันเผ็ดร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ตัดอุปนิสัยแห่งอริยมรรคและอริยผลอันตนจะพึงได้พึงถึงในอัตตภาพนี้ ครั้นสวรรคตไปแล้ว ก็ไปบังเกิดในอเวจีมหานรกเสวยผลแห่งกรรมนั้นแสนสาหัส ไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ

มิตตวินทุกกุลบุตร ผู้ไม่ตั้งอยู่ในโอวาทของมารดา มีใจหยาบช้าประหารมารดาด้วยเท้าให้ล้มลงแล้ว ไปทำการค้าโดยสำเภา ถูกนายสำเภาปล่อยลอยแพด้วยเห็นว่าเป็นคนกาฬกัณณี แพนั้นลอยไปถึงเกาะนรกแห่งหนึ่งอันมีอยู่ในท่ามกลางมหาสมุทรได้เห็นสัตว์นรกตนหนึ่ง กำลังเสวยกรรมมีกงจักร์กรดผัดผันอยู่บนศีรษะก็มีความสำคัญว่ากงจักร์นั้นเป็นดอกบัวอันสวยสดงดงาม จึงอ้อนวอนขอกงจักร์นั้นมาใส่ศีรษะแห่งตน แล้วเลยเสวยผลอันเผ็ดร้อนทุกขเวทนาแสนสาหัสแทนสัตว์นรกตนนั้นต่อมาด้วยกรรมอันหนักเพราะประทุษร้ายมารดา คำว่าเห็นกงจักร์เป็นดอกบัว ที่ใช้พูดกันทุกวันนี้ ก็หมายเอาเรื่องมิตตวินทุกนี้

บางคราวกล่าวเรียกคนอกตัญญูอย่างร้ายกาจว่าชาติทรพี มีเรื่องเล่าจากรามเกียรติ์ว่า กระบือชื่อทรพามีลูกชื่อทรพี ทรพีมีพลานุภาพอำมหิตฤทธิไกรเป็นลูกอกตัญญู คอยคิดต่อสู้ล้างผลาญบิดาอยู่เสมอ มีบทท่านแต่งไว้ดังนี้ว่า

ลองเชิงเริงร้องคนองไพร
ไล่เลี้ยวเสี่ยวขวิดหินผา
ตามสกดบทจรทรพา
วัดลอยบาทาบิดาดู
จะได้ลองฤทธิ์ขวิดกัน
ประจันดูกำลังให้หนักหนา
คิดแล้วแอบพุ่มซุ่มกายา

จับกลื่นกินหญ้าอยู่ริมธาร
ฯลฯ โก่งคอย่อท้ายยืนประจัน
เลี่ยงขวิดติดพลันกระชั้นมา
อันเขาต่อเขาเข้าประหาร
เสียงสท้านเปรี้ยง ๆ ดังฟ้าผ่า
ได้ทีขวิดถูกทรพา
ก็ม้วยชีวาด้วยฤทธี ดังนี้

คำที่เรียกคนอกตัญญูว่า "ไอ้ชาติทรพี" ก็มาจากเรื่องในรามเกียรติ์นี้ ส่วนตัวทรพีก็ถูกพาลีสังหารชีวิตเสียในภายหลัง

นิทานสาธกยกมาแสดงนี้ ชี้ให้เห็นว่า ผู้อกตัญญูต่อมารดาบิดาได้รับผลวิบากอันเป็นทุกข์ อันธรรมดาลงโทษเอง หาใช่มารดาบิดาลงโทษบุตรธิดาไม่ แต่ท่านเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บุตรธิดาเดือดร้อนได้ เพราะตนกระทำผิดในท่านดังแสดงมา เพราะฉะนั้น มารดาบิดาจึงชื่อว่าเป็นไฟของบุตรธิดาด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ข้อที่พระองค์ทรงยกย่องมารดาบิดาว่าเป็นโลกทุลลภบุคคล คือบุคคลที่หาได้ยากในโลกนี้ ก็น่าทึ่งอยู่ เพราะคนที่เกิดมาในโลกนี้ ก็ล้วนแต่มีมารดาบิดาด้วยกันทั้งนั้น ไม่มีใครในโลกที่เกิดจากกระบอกไม้ หรือแปรธาตุมาจากวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่มีเลย ถึงเช่นนั้น ทุกคนในชีวิตหนึ่งก็มีมารดาบิดาผู้ให้กำเนิดบังเกิดเกล้าเพียงอย่างละหนึ่งเท่านั้น เป็นจำนวนจำกัดโดยฉะเพาะ คือเป็นหนึ่งแท้ เป็นหนึ่งจริง หนึ่งไม่มีสอง หนึ่งไม่มีตัวแทนไม่มีตัวเปลี่ยน เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว แม้บุตรธิดามีอำนาจมาก บังคับคนได้ทั้งโลก ก็ไม่สามารถจะบังคับคนอื่นให้มาเป็นมารดาบิดาผู้บังเกิดเกล้าแทนท่านได้ หรือจะประพฤติตรงกันข้าม คือจะพินอบพิเทากราบไหว้วิงวอน ขอให้ผู้อื่นมาช่วยเป็นมารดาบิดาผู้บังเกิดเกล้าก็ไม่ได้เหมือนกัน หรือบุตรธิดามีสมบัติมาก สามารถจะจ่ายได้เท่า

กับแผ่นดินท้องฟ้า แต่ก็หาสามารถซื้อ สามารถจ้างผู้อื่น ให้มาเป็นมารดาบิดา ผู้บังเกิดเกล้าได้ไม่ ด้วยเหตุนี้ จึงทรงยกย่องมารดาบิดาว่า เป็นโลกทุลลภบุคคล บุคคลหาได้ยากในโลก

อีกอย่างหนึ่ง คนเราเกิดมาล้วนแต่มีมารดาบิดาด้วยกันทั้งนั้น จะชื่อว่า มารดาบิดาเป็นบุคคลหาได้ยากในโลกอย่างไร จริงอยู่คนเราที่เกิดมาแล้ว พอย่างเข้าวัยเป็นหนุ่มเป็นสาว ก็ดูเหมือนอยากจะเป็นพ่อคนแม่คนด้วยกันทั้งนั้น แต่จะเป็นพ่อคนแม่คนที่ดีประพฤติเต็มตามหน้าที่ของตน ที่จะได้ชื่อว่าเป็นพรหมของบุตรเป็นต้นนั้นสิ หาได้ยากนัก

สมเด็จพระบรมศาสดา จึงทรงกำหนดคุณของมารดาบิดาโดยอย่างต่ำไว้ ๕ สถาน คือ

๑. **ปาปา นิวาเรนฺติ** ห้ามบุตรธิดาจากความชั่ว คือมิให้ประพฤติความชั่ว อันก่อให้เกิดทุกข์ภัยแก่บุตรธิดา สอนให้รู้จักความชั่วและโทษทุกข์อันเกิดจากการประพฤติชั่ว แล้วให้ละเว้นเสีย

๒. **กลฺยาเณ นิเวเสนฺติ** ให้ตั้งอยู่ในความดีชี้แจงแสดงให้รู้จักความดี และความสุขความเจริญอันเป็นผลของความดี และฝึกหัดบุตรธิดาให้ประพฤติความดี เริ่มแต่ให้มีกิริยาวาจาเรียบร้อย มีอัธยาศัยอ่อนโยน มีสัมมาคารวะ ทำตัวให้เป็นที่รักใคร่เอ็นดูของผู้อื่น

๓. **สิปฺปํ สิกฺขาเปนฺติ** ให้ศึกษาศิลปะ คือให้เรียนรู้การที่ควรทำ อันเป็นทางให้เกิดความเฉลียวฉลาด และความสามารถในกิจการต่าง ๆ ที่จัดเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต และจะให้เป็นคนดีต่อไป ถ้าท่านสอนเองได้ก็สอน ถ้าไม่สามารถสั่งสอนเองได้ ท่านก็พยายามหาผู้รู้มาให้สอน หรือให้เขาเรียนในสถานที่เล่าเรียนนั้น ๆ ตามกำลังที่ท่านจะทำได้

๕. **ปฏิรูเปน ทาเรน สํโยเชนฺติ** จัดให้มีคู่ครองที่สมควร คือเมื่อบุตรธิดามีอายุ มีความรู้ความสามารถพอที่จะปกครองบ้านเรือน และเลี้ยงตนเองได้แล้ว ถ้าเห็นสมควร ท่านก็เลือกหาคู่ครองผู้มีฐานะที่สมควรให้ เพื่อบุตรธิดาจะได้อยู่เป็นสุขและสืบสกุลให้มีความเจริญต่อไป

๕. **สมเย ทายชฺชํ นิยฺยาเทนฺติ** มอบทรัพย์ให้ในสมัย คือคราวใดสมควรจะให้ทรัพย์ เพื่อทะนุบำรุงความเจริญให้แก่บุตรธิดา ท่านก็จัดให้ตามกำลังสามารถ ให้เป็นทุนสำหรับเป็นกำลังตั้งตัวเอง อุปถัมภ์ให้มีหลักฐานดีมั่งคั่งด้วยทรัพย์สินเป็นต้น ถ้าท่านมีกำลังน้อยไม่สามารถจะให้ได้ ยังช่วยฝากฝั่งแก่ผู้อื่นให้ช่วยตามสามารถ

มารดาบิดาตั้งอยู่ในคุณงามความดี แล้วประพฤติปฏิบัติปกครองบุตรธิดาเต็มตามหน้าที่และฐานะของตนดังแสดงมาแล้วนั้นแหละ จึงชื่อว่าโลกทุลลภบุคคล บุคคลหาได้ยากในโลก ด้วยประการฉะนี้

ก็มีอยู่บ้างมารดาบิดาบางคน เห็นแต่ความสนุกสบายร่าเริงบันเทิงใจ หลงใหลไปตามกามารมณ์จับพลัดจับผลูเกิดลูกมาแล้ว ก็ไม่นำพาที่จะเลี้ยงดูหรือเลี้ยงดูบ้างโดยจำใจเสียมิได้ หมดเมตตากรุณาต่อลูกที่เป็นสัตว์ที่เกิดมา คิดตัดรอนบ้าง ให้คนอื่นเขาเสียบ้าง ให้มารดาเลี้ยงไปฝ่ายเดียวเสียบ้าง อย่างร้ายที่สุดถึงกับทำลายครรภ์เสียก็มี มารดาบิดาเช่นนั้นนับว่าผิดประเพณีของมนุษย์ เพราะว่าแม้แต่สัตว์ดิรัจฉาน เช่นแมวหรือสุนัข มันก็ยังเลี้ยงลูกของมันได้ตามวิสัยสัตว์ มนุษย์เช่นนี้มิเลวกว่าสัตว์ไปหรือ

เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดา จึงทรงกำหนดคุณของมารดาบิดาด้วยองค์ ๒ คือ ด้วยการให้กำเนิดประการ ๑ ด้วยการอุปการะประการ ๑ ผู้ทำหน้าที่เพียงให้กำเนิด ก็ชื่อว่าเป็นมารดาบิดาของบุตรธิดาเพียงครึ่งหนึ่ง ผู้ทำหน้าที่เพียงอุปการะในภายหลังอย่างเดียว ก็ชื่อว่ามารดาเลี้ยงบิดาเทียม ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็นมารดาบิดาได้เหมือนกัน เพราะได้ช่วย

สืบต่อชีวิตของทารกให้เจริญมาได้ ท่านจึงจัดว่าเป็นผู้ทรงคุณอย่างมหันต์รวมความว่า มารดาบิดาแท้เป็นผู้ให้กำเนิด มารดาบิดาเลี้ยงเป็นผู้ให้ความเจริญแต่ถ้าท่านเป็นผู้ให้กำเนิดด้วย เป็นผู้อุปการะด้วย ก็เป็นมารดาบิดาที่สมบูรณ์เต็มที่ สำหรับบุพพการินีผู้มารดาของเจ้าภาพ ผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น ได้ทำหน้าที่ของมารดาอย่างที่ดีทั้งสองประการ บริบูรณ์ครบถ้วนทุกประการแล้วและเป็นตัวอย่างที่ดีของมารดาที่จะดีต่อไปทั้งหลายด้วย

มารดาบิดามีคุณต่อบุตรธิดา ดังพรรณนาเพียงเท่านี้ เมื่อบุตรธิดาไม่รู้จักอุปการะคุณของท่าน ดังแสดงมาแล้วก็ดี ไม่นำมาแสดงก็ดี ชื่อว่าเป็นคนชั่วชั่วทุกส่วน เพราะตระบัดคุณของท่าน ถ้ารู้แล้วแต่ไม่ตอบแทน ก็ชื่อว่าเป็นคนดีแต่ครึ่งหนึ่ง เพราะส่วนที่รู้นั้นเป็นกตัญญู แต่ยังเป็นคนชั่วอีกครึ่งหนึ่ง เพราะยังไม่ได้ตอบแทนเพราะคนดีแท้ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ ๑ กตัญญู ๒ กตเวที สมกับพระพุทธภาษิตว่า "นิมิตฺตํ สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา" ความเป็นผู้กตัญญูกตเวที เป็นเครื่องหมายของคนดีดังนี้

ก็การตอบแทนบุญคุณของท่านนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนไว้อันมาในสิงคาลกสูตรว่า "ปญฺจหิ โข คหปุตฺต ฐาเนหิ ปุตฺเตน ปุรตฺถิมา ทิสา มาตาปิตโร ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพา" ดูก่อนคฤหบดีบุตร มารดาบิดาผู้เป็นทิศบุรพา อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ

๑. ภโต เนสํ ภริสฺสามิ ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว จักเลี้ยงท่านตอบ

๒. กิจฺจํ เนสํ กริสฺสามิ จักทำกิจการของท่าน

๓. กุลวํสํ ฐเปสฺสามิ จักดำรงวงศ์สกุลของท่านไว้

๔. ทายชฺชํ ปฏิปชฺชามิ จักปฏิบัติตนให้สมควรแก่การรักษาทรัพย์มรดกของท่านไว้

๕. เปตานํ กาลกตานํ ทกฺขิณํ อนุปทิสฺสามิ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วจักเพิ่มทักษิณาทานเพื่อท่าน

เมื่อจะกล่าวตามพระบาลีนี้ บุตรธิดาก็มีโอกาสที่จะสนองคุณท่านได้ ๒ คราว คือ เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่ ๑ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วคราว ๑ เมื่อจะกล่าววัตถุที่ควรตอบแทนก็มี ๒ อย่าง คือ ตอบแทนด้วยอามิส เช่น ปฏิบัติท่านด้วยข้าวน้ำ ผ้านุ่งผ้าห่มอย่างหนึ่ง ด้วยธรรมจริยา การประพฤติตามธรรมเช่นเว้นจากความชั่วประพฤติความดี เริ่มต้นแต่สามัคคีในหมู่พี่น้อง ประพฤติตามโอวาทของท่าน พยายามตั้งตนให้เป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง ในสองอย่างนี้ มารดาบิดาย่อมปรารถนาในข้อหลังมากกว่าข้อต้น เพราะเป็นการตั้งตน ตั้งวงศ์ตระกูล รับทรัพย์มรดกอยู่ในตัว ทำให้ท่านหลับตาตายด้วยดีไม่มีห่วง เป็นการทำเกียรติชื่อเสียงแห่งวงศ์ตระกูลให้เต็มขึ้น นับว่าบุตรได้ดำรงอยู่ชั้นอภิชาตบุตร และอนุชาตบุตร สมด้วยพุทธภาษิตว่า

อภิชาตํ อนุชาตํ ปุตฺตํ อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา
อวชาตํ น อิจฺฉนฺติ โย โหติ กุลคนฺธโน

มารดาบิดาผู้เป็นบัณฑิต ย่อมปรารถนาบุตรที่เป็นอภิชาตและอนุชาตบุตร ไม่ปรารถนาบุตรที่เป็นอวชาตผู้ผลาญสกุล ดังนี้ เพราะการมีบุตร ถ้าได้บุตรที่ดีเป็นที่ปีติยินดีปลื้มใจ นำมาซึ่งความสุขความเจริญ เป็นศรีสง่าแก่วงศ์ตระกูลและแก่วงศ์ญาติ

ดังพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จอุบัติขึ้นในศากยวงศ์ เชิดชูสกุลศากยะให้ปรากฏมาจนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอานิสงส์แห่งการมีบุตรว่า "**นนฺทติ** ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา" ผู้มีบุตรย่อมเพลิดเพลินด้วยบุตร ปุตฺตา **วตฺถุ มนุสฺสานํ** บุตรเป็นวัตถุที่ประสงค์ของมนุษย์ทั้งหลายแต่ถ้าบุตรเป็นอวชาตบุตรประพฤติแต่ทางเสียหาย ก็เป็นวัตถุที่ผิดความประสงค์ของท่าน เพราะทำให้ท่านเศร้าโศกทุกข์ระทมใจ และได้รับความครหาจากภายนอก ไม่มีความสุข ไม่มีบุตรเช่นนั้นเสียดีกว่า

กรณียกิจที่แสดงมานี้ สำหรับบุตรผู้เจ้าภาพได้บำเพ็ญหน้าที่ของบุตรที่ดีมาแล้วครบบริบูรณ์ ชื่อว่าได้แสดงกตัญญูกตเวทีให้ปรากฏแล้วทุกประการ

อนึ่ง บุตรธิดาผู้ทำหน้าที่ของตนดังกล่าวแล้ว ก็ได้ชื่อว่า เป็นผู้มีความกตัญญูกตเวทีต่อมารดาบิดาเท่านั้น แต่หาชื่อว่า ได้ตอบแทนสนองคุณท่านให้สำเร็จเสร็จบริบูรณ์ไม่ เพราะมารดาบิดามีบุญคุณมากนัก ยากที่บุตรธิดาจะตอบแทนให้หมดสิ้นได้ด้วยการปฏิบัติบำรุงเพียงเท่านั้น สมด้วยวจนประพันธ์ของกวีว่า

ข้าขอนบชนกคุณ ชนนีเป็นเค้ามูล
ผู้กอบนุกูลพูน ผดุงจวบเจริญวัย
ฟูมฟักทะนุถนอม บบำราศนิราไกล
แสนยากเท่าไร ๆ บคิดยากลำบากกาย
ตรากทนระทมทุกข์ ถนอมเลี้ยงฤารู้วาย
ปกป้องซึ่งอันตราย จนได้รอดเป็นกายา
เปรียบหนักชนกคุณ ชนนีคือภูผา
ใหญ่พื้นพสุธา ก็บเทียบบเทียมกัน
เหลือที่จะแทนทด จะสนองคุณานันต์
แท้ปูชนีย์อัน อุดมเลิศประเสริฐคุณ

เมื่อมารดาบิดาทรงคุณซึ่งมีแก่บุตรธิดาอันยิ่งใหญ่มหันต์ ไม่สามารถจะทดแทนคุณท่านให้สมดุลย์กันได้ดังนี้แล้ว ก็มีอีกทางหนึ่ง คือสนองคุณท่านโดยทางธรรม คือชักนำท่านให้ตั้งอยู่ในธรรม มีศรัทธาเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าสนองคุณท่านได้เต็มที่ เพราะการชักนำท่านให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมนั้น เป็นการที่ยาก สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ในมาตาปิตุคุณสูตรว่า **ทฺวินฺนาหํ ภิกฺขเว น สุปฺปฏิการํ วทามิ** เราไม่กล่าวการสนองคุณแก่บุคคลทั้งสอง คือมารดาบิดาได้

ง่ายเลย ถ้าบุตรจะมีอายุยืนตั้งร้อยปี จะพึงแบกมารดาด้วยบ่าข้างหนึ่ง แบกบิดาด้วยบ่าอีกข้างหนึ่ง ปฏิบัติบำรุงท่านด้วยการอบกลิ่นนวดฟั้นให้ ให้อาบน้ำขัดกายให้และมารดาบิดาก็ถ่ายอุจจาระปั่สสาวะบนบ่าของบุตรนั้นเอง ก็ยังไม่จัดว่าบุตรได้ตอบแทนสนองคุณท่านได้

อนึ่ง บุตรธิดาพึงตั้งมารดาไว้ในความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์แห่งมหาปฐพีอันมีรัตนะ ๗ ประการอันเพียงพอ ก็ยังไม่ชื่อว่า บุตรได้ตอบแทนได้สนองคุณท่านได้ เพราะเหตุว่า มารดาบิดาเป็นผู้อุปการะมากแก่บุตรธิดา เป็นผู้ถนอมเป็นผู้เลี้ยง เป็นผู้แสดงโลกนี้แก่บุตรธิดา

ฝ่ายบุตรใดแลได้มาชักนำมารดาบิดาผู้ไม่มีศรัทธา ให้มีสมาทานให้ตั้งมั่นให้ประดิษฐานในความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ชักนำบิดามารดาผู้ทุศีลให้ถึงพร้อมด้วยศีล ผู้มีความตระหนี่ ให้ถึงพร้อมด้วยการบริจาค ผู้มีปัญญาทราม ให้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ภิกษุทั้งหลายด้วยการปฏิบัติเพียงเท่านี้ ชื่อว่าบุตรได้ตอบแทนสนองคุณท่านแล้ว ดังนี้

ตามนัยแห่งพุทธภาษิตนี้ชี้ให้เห็นชัดว่า บุตรที่ดี ย่อมตั้งใจพยายามชักนำมารดาบิดาให้ตั้งอยู่ในคุณงามความดี ในทางพระพุทธศาสนา คือศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา จึงได้ชื่อว่าสนองคุณท่าน ซึ่งทำได้ยาก เพราะยากจะสอนท่านได้ ท่านย่อมถือตัวถือตนว่าเป็นพ่อเป็นแม่ ไม่ควรบุตรจะมาสั่งสอน และเหมาเอาว่ามาอวดดีต่อท่าน การสั่งสอนก็ไม่สำเร็จผลกลับเป็นโทษ เพราะฉะนั้น บุตรธิดาจะต้องเป็นคนฉลาดในอุบายในการตักเตือน โดยชักนำเข้าวัดฟังเทศน์ หรือนิมนต์พระไปเทศน์โปรดที่บ้านในเทศกาลที่เรียกว่าเข้าพรรษา

รวมความว่า การสนองคุณมารดาบิดาโดยทางโลก ไม่สามารถจะตอบแทนพระคุณให้สมดุลย์กันได้ การสนองคุณโดยทางธรรม เป็นทางดีเลิศประเสริฐนักด้วยประการฉะนี้ จึงมีท่านผู้เป็นบุตรประพันธ์พจน์ไว้ดังนี้ว่า

ข้าขอกราบไหว้คุณ ท่านบิดาและมารดา
เลี้ยงลูกเฝ้ารักษา แต่คลอดมาจึงเป็นคน
แสนยากลำบากกาย ไม่คิดยากลำบากตน
ใฝ่ใจให้กังวล อยู่ด้วยลูกทุกเวลา
ยามกินจวบลูกร้อง ก็ต้องวางวิ่งมาหา
ยามนอนไม่เต็มตา พอลูกร้องก็ต้องดู
เลือดยุงและไรมด จะลอบกัดก็ต้องดู
อดกินอดนอนสู้ ทนลำบากหนักไม่เบา
คุณพ่อแม่นี้มากนัก เปรียบน้ำหนักดังภูเขา
แผ่นดินทั้งหมดเอา มาเปรียบคุณไม่เทียมทัน
เหลือที่จะแทนคุณ ให้สูญสิ้นโดยฉับพลัน
เว้นไว้แต่เรียนธรรม เอามาสอนพอผ่อนคุณ
สอนธรรมที่จริงให้ รู้ไม่เที่ยงไว้เป็นทุน
แล้วจึงแสดงคุณ ให้เห็นจริงตามธรรมดา
นั่นแหละจึงนับได้ ว่าสนองซึ่งคุณนา
ใช้ค่าข้าวที่ป้อนมา และน้ำนมที่กลืนกิน

อนึ่ง ตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชน มารดาบิดาเมื่อมีบุตรเป็นชาย ก็ชื่นชมยินดีที่จะให้บุตรได้บวชในพระพุทธศาสนา สู้อุปถัมภ์เลี้ยงดูมาจนเติบโตใหญ่ ให้ศึกษาความรู้ทั้งทางโลกทางธรรม ตั้งอกตั้งใจคอยนับอายุของบุตรว่า เมื่อไรจะครบบวช บางท่านถึงคราวเจ็บไข้ถึงกับบนบาลขอให้หายเจ็บจะได้บวชลูก ถึงจะตายก็ขอให้เห็นชายผ้าเหลืองลูกเสียก่อน บางรายถึงคราวใกล้จะตายเพราะเห็นโรคจะไม่หายแน่ก็ขอร้องไว้ สั่งเสียบุตรไว้ว่า ถ้าแม่ตายแล้ว ลูกจงบวชให้แม่ด้วยนะ ดังนี้ก็มี

ข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า มารดาบิดามีความปรารถนายิ่งนักที่จะให้ลูกได้บวชในพระพุทธศาสนา เมื่อลูกได้บวชตามความปรารถนาของท่านได้แล้ว ก็ชื่อว่าได้ทำความชื่นชมความสุขความสำราญให้แก่ท่าน ชื่อว่าได้กตัญญูกตเวทีอันยิ่งใหญ่ได้ชั้นหนึ่งแล้ว ดังจะเห็นได้จากการได้ยินได้ฟังผู้ทำขวัญนาค เขาได้กล่าวเรียกขวัญและกล่าวรำพันคุณบิดามารดาโดยทำนองอันไพเราะ ยกย่องคุณมารดาบิดานั้นขึ้นว่า แม้จะเอาน้ำในพระมหาสมุทรเป็นน้ำหมึก เอาเขาพระสุเมรุเป็นปากกา เอาพื้นนภาเป็นแผ่นกระดาษ ก็ไม่สามารถที่จะพรรณนาคุณของท่านให้สิ้นสุดได้ แล้วกล่าวพรรณนาคุณของการบวชในพระพุทธศาสนา ว่ามีผลานิสงส์อันยิ่งใหญ่สุดที่จะรำพันเช่นเดียวกันว่า การบวชนั้นแหละเป็นการสนองคุณบิดามารดาอันยิ่งใหญ่ได้

จริงอยู่เมื่อลูกเป็นคฤหัสถ์ยังไม่บวช จะตักเตือนสั่งสอนท่านเป็นการยากด้วยท่านถือตนว่าเป็นพ่อเป็นแม่ ไม่ควรลูกจะมาสั่งสอน ถ้าสอนทางธรรมด้วยแล้วย่อมไม่มีหนทางเสียเลย นี้เป็นธรรมดาทิฏฐิของผู้ใหญ่

เมื่อลูกได้บวชแล้ว มารดาบิดาเห็นลูกครองผ้ากาสาวพัสตร์ เคร่งครัดอยู่ในระเบียบธรรมวินัย ก็มีหฤทัยผ่องแผ้ว เคารพนับถือกราบไหว้บุตรผู้เป็นพระได้โดยสนิท

ตอนบวชนี้แหละ เป็นโอกาสที่จะอบรบสั่งสอนมารดาบิดา ที่เรียกว่าเทศน์โปรดญาติโปรดโยมสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในศีลในธรรม ให้มีศรัทธา จาคะ ปัญญาได้ตามความสามารถแห่งปัญญาของตน และได้ชื่อว่าได้สนองทดแทนพระคุณของท่านโดยทางธรรม ซึ่งนับว่าเป็นกตัญญูกตเวที สนองคุณท่านสำเร็จเสร็จไปแล้ว

ตามประเพณีของสาธุชน มาตาปิตุอุปัฏฐานธรรมเป็นกัลยาณกิจอันพุทธาทิบัณฑิตได้บำเพ็ญเป็นอาจินนวัตร แม้สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อยังเสวยพระชาติเป็นพระบรมโพธิสัตว์ มีพระนามว่าสุวรรณสาม ก็ได้อุปถัมภ์บำรุงมารดาบิดา ผู้

มีจักษุบอดทั้งสองข้างอันเป็นปรมัตถบารมีอย่างยอดยิ่ง เมื่อได้ตรัสเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ได้เสด็จไปโปรดพระชนกชนนี ให้ได้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผลตามควรแก่อุปนิสสัย พระสารีบุตรเถรเจ้าผู้เป็นอัครสาวก ก็ได้บำเพ็ญมาตุอุปัฏฐานธรรม อุปถัมภ์มารดาของท่านให้ตั้งอยู่ในเสขภูมิ

ที่สาธกมานี้พอเป็นนิทัศนัย แสดงให้เห็นว่ามาตาปิตุอุปัฏฐานธรรม เป็นปฏิปทาของสัปปุริสชนทั้งคฤหัสถ์บรรพชิต แม้ในพระวินัยที่ตรัสห้ามเวชชกรรมและกุลทูสกกรรม ก็ทรงอนุญาตเป็นส่วนพิเศษสำหรับมารดาบิดา ไม่ปรับโทษแก่ภิกษุผู้ทำแก่ท่านทั้งสองนั้น

อนึ่ง การบวชในพระพุทธศาสนา เป็นโอกาสได้ชักจูงมารดาบิดาให้ตั้งอยู่ในธรรม คือให้มีศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา และเป็นการสนองคุณท่านโดยทางธรรมอันอุกฤต สำเร็จกิจส่วนมาตาปิตุอุปัฏฐานธรรมของบุตรแล้วฉะนี้

อนึ่ง การที่บุตรบวชในพระพุทธศาสนา ชื่อว่าได้ทำให้มารดาบิดาเป็นญาติในพระพุทธศาสนาอีกสถานหนึ่งด้วย โดยพยานหลักฐานดังนี้ว่า สมเด็จพระเจ้าศรีธรรมาโศกราชมหาราชาธิบดี พระองค์ทรงราชศรัทธาอย่างแรงกล้ายิ่งนัก พระองค์ได้ทรงสร้างวิหารและพระเจดีย์ได้จำนวนถึงแปดหมื่นสี่พันได้ทรงจำแนกมหัคฆภัณฑ์ให้เป็นทานแก่คฤหัสถ์และบรรพชิต และทั้งยาจกวณิพกอนาถา เหลือที่จะคณานับ ซึ่งไม่มีใครผู้ใดที่จะมีศรัทธาปสาทะยิ่งใหญ่กว่าพระองค์ ทั้งเมื่อครั้งพระพุทธองค์ทรงพระชนม์อยู่ และเมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว อาศัยพระศรัทธาปสาทะเปี่ยมอยู่ในพระราชหฤทัย เป็นเหตุให้ตรัสถามพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธานว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า โยมได้สร้างสมบำเพ็ญกุศลกองบุญใหญ่เห็นปานฉะนี้ ซึ่งไม่มีผู้ใดจะเสมอเหมือน จะได้ชื่อว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนาแล้วหรือยัง พระเถรเจ้าจึงถวายพระพรว่า ซึ่งพระมหาบพิตรประกอบกิจกองบุญราศีอันยิ่งใหญ่ดังนี้ ยังหา

ได้ชื่อว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนาไม่ ได้ชื่อแต่ว่าเป็นผู้เลื่อมใสเอกอัครศาสนูปถัมภ์ บำรุงพระพุทธศาสนาให้วัฒนาถาวรไปเท่านั้น

แต่บุคคลใดแลมีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้บวชตนเอง หรือบวชบุตรธิดาหลานไว้ในพระพุทธศาสนา บุคคลนั้นแลชื่อว่าเป็นญาติในพระพุทธศาสนา เมื่อพระองค์ทรงทราบเถระอธิบายดังนั้นแล้ว จึงมีพระราชหฤทัยผ่องใสแล้วปสาทะการเลื่อมใสในอันที่จะเป็นญาติในพระพุทธศาสนาอันแท้จริง จึงมีรับสั่งให้เจ้ามหินทรราชกุมาร และพระนางสังฆมิตตาราชกุมารีออกผนวช ด้วยประการฉะนี้

รวมความตามเรื่องที่กล่าวมาแล้ว แต่ต้นจนบัดนี้ใจความว่า ทุกศาสนาย่อมสรรเสริญคุณมารดาบิดาด้วยกันทั้งนั้น ยิ่งในพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาก็ทรงยกย่องมารดาบิดายิ่งกว่าศาสนาใด ๆ ว่า ท่านเป็นพรหมของบุตรบ้าง เป็นบุพพาจารย์ของบุตรบ้าง เป็นอาหุเนยยะบุคคลของบุตรบ้าง เป็นพระอรหันต์ของบุตรบ้าง ว่าเป็นทุลลภบุคคล บุคคลหาได้ยากในโลกบ้าง เมื่อทรงยกย่องมารดาบิดาเทียบเท่าเสมอบุคคลสำคัญ ๆ ฉะนี้ ก็ยากที่บุตรธิดาจะสนองคุณท่านให้สิ้นสุดได้ แต่ตามในพระสูตรทรงแสดงกำหนดบทที่บุตรจะสนองคุณท่านไว้ ๕ สถาน คือ ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เราเลี้ยงท่าน ๑ กระทำกิจการของท่าน ๑ ดำรงวงศ์ตระกูล ๑ ปกครองรับทรัพย์มรดก ๑ เมื่อทำกาลกิริยาล่วงลับไปแล้ว ทำทักษิณานุปทานกิจอุทิศไปให้ ๑ แต่เพียงเท่านี้ยังหาชื่อว่าได้สนองคุณท่านให้สิ้นสุดได้ไม่ แต่เมื่อไรบุตรได้ชักจูงท่านให้ตั้งอยู่ในธรรม คือแนะนำให้ท่านผู้ไม่มีศรัทธา ให้มีศรัทธา ให้มีศีล ให้มีจาคะ ให้มีปัญญาได้ เมื่อนั้นแลชื่อว่าบุตรได้สนองทดแทนบุญคุณท่านได้สำเร็จแล้ว

แต่นั้นแหละ บุตรจะสั่งสอนตักเตือนมารดาบิดาได้นั้นเป็นการยาก เพราะท่านมีกิเลสและทิฏฐิของผู้ใหญ่ ไม่ยอมตนให้เด็กมาสั่งสอนพ่อแม่ หาว่ามา

สาระแนอวดครู้ อาจทำให้ท่านโกรธเลยกลายเป็นโทษการสั่งสอนก็ไร้ผล เพราะฉะนั้น ต้องบวชเสียก่อน การบวชบุตรก็เป็นความปรารถนายิ่งนักของมารดาบิดา เมื่อบวชแล้วก็มีโอกาสที่จะเทศน์โปรดญาติโปรดโยม แนะนำให้ท่านตั้งอยู่ในคุณธรรมได้ ก็การบวชของบุตรนั้นก็ชื่อว่าได้ทำให้ท่านเป็นญาติในพระศาสนาอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งมีอรรถาธิบายดังแสดงมาแล้วข้างต้นด้วยประการฉะนี้

ท่านบุพพการีนีมีมารดาของเจ้าภาพได้เป็น ผู้มีกิริยาวาจา อัธยาศัย อันเรียบร้อย สุภาพอ่อนโยน และเป็นอุบาสิกาตั้งอยู่ในธรรม คือ ศีล จาคะ ปัญญา เป็นที่รักใคร่เจริญใจของญาติมิตร เมื่อมาทำลายขันธ์สิ้นชีวิตไป ก็ย่อมเป็นที่อาลัยคิดถึงของชนเป็นอันมาก แต่หากท่านมีคุณธรรมความดี จึ่งหวังว่าจะมีสุคติสวรรค์เป็นที่ไปเบื้องหน้า

ส่วนบุตรผู้เจ้าภาพเล่า ก็ได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา สนองคุณท่านอย่างชั้นอุกฤตแล้ว และเป็นผู้มีกิริยาวาจาอัธยาศัยเรียบร้อยเป็นอันดีย่อมเป็นสง่าราศีของท่านผู้เป็นมารดา และได้ปฏิบัติบำรุงรักษาท่านด้วยความเคารพในยามป่วยไข้ เมื่อท่านล่วงลับไปแล้วก็ได้บำเพ็ญกุศลจริยาอุทิศถึงท่านตลอดมา จนถึงกาลเวลาจัดการฌาปนกิจ ได้บำเพ็ญทักษิณานุปทานกิจ อุทิศถึงแด่ท่าน ชื่อว่าได้บำเพ็ญมาตาปิตุอุปัฏฐานธรรม สนองทดแทนบุญคุณท่านด้วย ความกตัญญูกตเวทีเป็นอันสำเร็จเสร็จสิ้นครบถ้วนลงด้วยดี อันเป็นวิถีทางแห่งอุดมมงคลเหตุให้ถึงซึ่งความเจริญสุขสมบัติ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ในมงคลสูตรว่า "มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ ฯลฯ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ" การบำรุงเลี้ยงซึ่งมารดาบิดา เป็นมงคลอันสูงสุด มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายดังบรรยายมาด้วยประการฉะนี้แล

ประมวลคาถาน่านึก

ของ

พระศาสนโสภน

(จตฺตสลฺลตฺเถร)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

ปราภวคาถา

๑ สุวิชาโน ภวํ โหติ	ผู้รู้ดีเป็นผู้เจริญ
ทุวิชาโน ปราภโว	ผู้รู้ชั่วเป็นผู้ฉิบหาย
ธมฺมกาโม ภวํ โหติ	ผู้ใคร่ธรรมเป็นผู้เจริญ
ธมฺมเทสฺสี ปราภโว ฯ	ผู้ชังธรรมเป็นผู้ฉิบหาย ฯ
๒ อสนฺตสฺส ปิยา โหนฺติ	อสัตบุรุษทั้งหลายเป็นที่รักของเขา
สนฺเต น กุรุเต ปิยํ	เขาไม่ทำสัตบุรุษทั้งหลายให้เป็นที่รัก
อสตํ ธมฺมํ โรเจติ	เขาย่อมชอบใจซึ่ง ธรรม ของ อสัตบุรุษทั้งหลาย
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๓ นิทฺทาสีลี สภาสีลี	ชนใดมีความนอนหลับเป็นปกติ มีความ พูด กัน เป็น ปกติ และ ไม่ เป็นคนหมั่น
อนุฏฺฐาตา จ โย นโร	
อลโส โกธปญฺญาโณ	เป็นคนเกียจคร้าน มีความโกรธเป็นเครื่องปรากฏ
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๔ โย มาตรํ วา ปิตรํ วา	ชนใดอาจอยู่ ไม่เลี้ยงซึ่งมารดาก็ดี ซึ่ง
ชิณฺณกํ คตโยพฺพนํ	บิดาก็ดี ผู้แก่แล้ว ผู้มีเยาว์ไปปราศแล้ว
ปหุสนฺโต น ภรติ	
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ

๕ โย พฺราหฺมณํ วา สมณํ วา	ชนใดลวงซึ่งพราหมณ์ก็ดี ซึ่งสมณะก็
อญฺญํ วาปิ วณิพฺพกํ	ดี ซึ่งวณิพกอื่นก็ดี ด้วยมุสาวาท
มุสาวาเทน วญฺเจติ	
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๖ ปหูตวิตฺโต ปุริโส	บุรุษมีทรัพย์มาก
สหิรญฺโญ สโภชโน	มีเงิน มีโภชนะ
เอโก ภุญฺชติ สาธูนิ	กินของที่ดีทั้งหลายแต่ผู้เดียว
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๗ ชาติตฺถทฺโธ ธนตฺถทฺโธ	ชนใดหยิ่งเพราะชาติ หยิ่งเพราะทรัพย์
โคตฺตตฺถทฺโธ จ โย นโร	และหยิ่งเพราะโคตร
สญฺญาติมติมญฺเญติ	ย่อมดูหมิ่นซึ่งญาติของตน
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๘ อิตฺถีธุตฺโต สุราธุตฺโต	ชนใดเป็นนักเลงหญิง เป็นนักเลงสุรา
อกฺขธุตฺโต จ โย นโร	และเป็นนักเลงเล่นเบี้ย
ลทฺธํ ลทฺธํ วินาเสติ	ย่อมทำทรัพย์ที่ได้มาที่ได้มาให้ฉิบหาย
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๙ เสหิ ทาเรหิ อสนฺตุฏฺโฐ	เขาไม่ยินดีแล้วด้วยเมียทั้งหลาย ของเขา
เวสิยาสุ ปทุสฺสติ	เขา ย่อม ประ ทุษ ร้าย ใน หญิง แพศยา ทั้งหลาย
ทุสฺสติ ปรทาเรสุ	เขา ย่อม ประทุษ ร้ายใน เมีย ของชน อื่น ทั้งหลาย
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๑๐ อตีตโยพฺพโน โปโส	ชายมีเยาว์อันล่วงแล้ว
อาเนติ ติมฺพรุตฺถนึ	ย่อมนำมาซึ่งหญิงมีถันดังผลมะพลับ

ตสฺสา อิสฺสา น สุปฺปติ	ย่อมไม่หลับเพราะความหึงหวง หญิงนั้น
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๑๑ อิตฺถึ โสณฺฑึ วิกิรณึ	ชายตั้งไว้ซึ่งหญิง เป็น นักเลง สุรุ่ยสุร่าย
ปุริสํ วาปิ ตาทิสํ	หรือหญิงตั้งไว้ซึ่งชายเช่นนั้น ในความ
อิสฺสริยสฺมึ ฐเปติ	เป็นใหญ่ (คือว่าให้เป็น แม่เรือน เจ้าเรือน)
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๑๒ อปฺปโภโค มหาตณฺโห	ชนใดเกิดในสกุลกษัตริย์ เขามีโภคะ
ขตฺติเย ชายเต กุเล	น้อยมีความอยากใหญ่
โส จ รชฺชํ ปตฺถยติ	เขาปรารถนาซึ่งราชสมบัติ
ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ	ข้อนั้นเป็นเหตุของผู้ฉิบหาย ฯ
๑๓ เอเต ปราภเว โลเก	บัณฑิตเห็นพร้อมแล้วซึ่งเหตุ เหล่านี้ว่า
ปณฺฑิโต สมเวกฺขิย	เป็นเครื่องฉิบหายในโลก
อริโย ทสฺสนสมฺปนฺโน	เป็นผู้ไปเสียจากข้าศึก เป็นผู้ถึงพร้อม ด้วยญาณเป็นเครื่องเห็น
ส โลกํ ภชเต สิวํ ฯ	เขาย่อมเสพซึ่งโลกมีความเจริญ ฯ

เมื่อได้ทราบทางแห่งความเสื่อมซึ่งควรละแล้ว ถ้าปรารถนาจะทราบว่าอะไรเป็นมงคลซึ่งควรเจริญ ก็จงดูข้อความที่ท่านแสดงว่าเป็นมงคลต่อไป

มงคลคาถา

๑ อเสวนา จ พาลานํ	ความไม่เสพชนพาลทั้งหลาย ๑
ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา	ความเสพบัณฑิตทั้งหลาย ๑
ปูชา จ ปูชนียานํ	ความบูชา ชนควรบูชาทั้งหลาย ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๒ ปฏิรูปเทสวาโส จ	ความอยู่ในประเทศอันสมควร ๑
ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา	ความเป็นผู้มีบุญอันทำแล้วในกาลก่อน ๑
อตฺตสมฺมาปณิธิ จ	ความตั้งตนไว้ชอบ ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๓ พาหุสจฺจญฺจ สิปฺปญฺจ	ความได้สดับแล้วมาก ๑ ศิลปศาสตร์อันชนศึกษาดีแล้ว ๑
วินโย จ สุสิกฺขิโต	วินัยอันชนศึกษาดีแล้ว ๑
สุภาสิตา จ ยา วาจา	วาจาอันชนกล่าวดีแล้ว ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๔ มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ	ความบำรุงมารดาและบิดา ๑
ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห	ความสงเคราะห์ลูกเมีย ๑
อนากุลา จ กมฺมนฺตา	การงานทั้งหลายไม่อากูล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๕ ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ	ความให้ ๑ ความประพฤติธรรม ๑
ญาตกานญฺจ สงฺคโห	ความสงเคราะห์ญาติทั้งหลาย ๑
อนวชฺชานิ กมฺมานิ	กรรมทั้งหลายไม่มีโทษ ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๖ อารตี วิรตี ปาปา	ความงดเว้นจากบาป ๑

มชฺชปานา จ สญฺญโม	ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑
อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ	ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๗ คารโว จ นิวาโต จ	ความเคารพต่อบุคคลควรเคารพ ๑ ความไม่จองหอง ๑
สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา	ความยินดีด้วยของอันมีอยู่ ๑ ความเป็นผู้รู้อุปการะอันชนอื่นทำแล้วแก่ตน ๑
กาเลน ธมฺมสฺสวนํ	ความฟังธรรมโดยกาล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๘ ขนฺตี จ โสวจสฺสตา	ความอดทน ๑ ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑
สมณานญฺจ ทสฺสนํ	ความเห็นท่านผู้รำงับบาปทั้งหลาย ๑
กาเลน ธมฺมสากจฺฉา	ความเจรจาธรรมโดยกาล ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๙ ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ	ความเพียรเผากิเลส ๑ ความประพฤติอย่างพรหม ๑
อริยสจฺจานทสฺสนํ	ความเห็นอริยสัจจ์ทั้งหลาย ๑
นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ	ความทำให้แจ้งพระนิพพาน ๑
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ
๑๐ ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ	จิตต์ของผู้ใด อันโลกธรรมทั้งหลาย
จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ	ถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว
อโสกํ วิรชํ เขมํ	ไม่มีโศก มีธุลีไปปราศแล้วเป็นจิตต์เกษม
เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ฯ

๑๑ เอตาทิสานิ กตฺวาน	เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย กระทำมงคลทั้งหลายเห็นปานนี้แล้ว
สพฺพตฺถมปราชิตา	เป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง
สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ	ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง
ตนฺเตสํ มงฺคลมุตฺตมํ ฯ	ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดมของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น ฯ

เมื่อได้ทราบทางแห่งความเสื่อมและความเจริญแล้ว ถ้าปรารถนาจะทราบว่าอะไรเป็นอุปการธรรมให้ข้อปฏิบัติมั่นคง ก็จงดูข้อที่ท่านแสดงถึงความไม่ประมาทต่อไป

อัปปมาทคาถา

๑. อปฺปมาโท อมตํ ปทํ	ความไม่ประมาทเป็นทางไม่ตาย
ปมาโท มจฺจุโน ปทํ	ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย
อปฺปมตฺตา น มียนฺติ	ชน ทั้งหลาย ผู้ ไม่ ประมาท แล้ว ชื่อ ไม่ตายอยู่
เย ปมตฺตา ยถา มตา	ชนทั้งหลายเหล่าใดประมาทแล้ว ชนทั้ง หลาย เหล่า นั้น ชื่อ เหมือน คน ตายแล้ว ฯ
เอตํ วิเสสโต ญตฺวา	บัณฑิตทั้งหลาย ทราบความข้อนี้โดยวิเศษ (ต่างกัน) จึงตั้งอยู่แล้วในความไม่ประมาท
อปฺปมาทมฺหิปณฺฑิตา	
อปฺปมาเท ปโมทนฺติ	บันเทิงในความไม่ประมาทอยู่
อริยานํ โคจเร รตา	ยินดีแล้ว ในธ รรมเป็น โคจร ของ พระอริยเจ้าทั้งหลาย
เต ฌายิโน สาตติกา	ท่านมีความเพ่งเป็นปกติ มีความเพียรต่อเนื่องกัน (ไม่ขาดสาย)
นิจฺจํ ทฬฺหปรกฺกมา	มีความบากบั่นมั่นคง
ผุสนฺติ ธีรา นิพพานํ	มีปัญญา ถูก ต้อง พระนิพพาน อัน เกษมจากโยคะอย่างยิ่ง ฯ
โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ ฯ	
๒ อุฏฺฐานวโต สติมโต	ยศย่อมเจริญแก่ผู้มีความหมั่น มีสติ
สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน	มีการงานสะอาด ใคร่ครวญแล้วทำ
สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน	ระวังดีแล้วเป็นอยู่โดยธรรม และไม่
อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ ฯ	ประมาทแล้ว ฯ

๓ อุฏฐาเนนปฺปมาเทน
สญฺญเมน ทเมน จ
ทีปํ กยิราถ เมธาวี
ยํ โอโฆ นาภิกีรติ ฯ

กิเลสดังห้วง ท่วมที่พึ่งอันใดไม่ได้ ผู้มีปัญญาควรทำที่พึ่งอันนั้น ด้วยความหมั่นด้วยความไม่ประมาท ด้วยความระวังและด้วยความฝึก ฯ

๔ ปมาทมนุยุญฺชนฺติ
พาลา ทุมฺเมธิโน ชนา

ชนทั้งหลายที่เป็นพาล มีปัญญาทราม ประกอบความประมาทอยู่เนือง ๆ

อปฺปมาทญฺจ เมธาวี
ธนํ เสฏฐํ ว รกฺขติ

ส่วนผู้มีปัญญา ย่อมรักษาความไม่ประมาทเหมือนคนมีทรัพย์ รักษา ทรัพย์อันประเสริฐฉะนั้น

มา ปมาทมนุยุญฺเชถ

ท่านทั้งหลายจงอย่าตาม ประกอบ ความประมาท

มา กามรติสนฺถวํ

จง อย่า ตาม ประ กอบ ความ ชื่น ชม คือความยินดีในกาม

อปฺปมตฺโต หิ ฌายนฺโต
ปปฺโปติ วิปุลํ สุขํ ฯ

เพราะว่าผู้ไม่ประมาทแล้วเพ่งพินิจอยู่ ย่อมบรรลุสุขอันไพบูลย์ ฯ

๕ ปมาทํ อปฺปมาเทน
ยทา นุทติ ปณฺฑิโต

เมื่อใด บัณฑิตย่อมบันเทาความประมาทด้วยความไม่ประมาท

ปญฺญาปาสาทมารุยฺห
อโสโก โสกินึ ปชํ

เมื่อนั้น ขึ้นสู่ปัญญาดังคนขึ้นสู่ปราสาท ไม่มีโศกย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่มีโศก

ปพฺพตฏฺโฐ ว ภุมฺมฏฺเฐ
ธีโร พาเล อเวกฺขติ ฯ

ผู้มีปัญญา ย่อมเห็นคนพาลทั้งหลาย เหมือนยืนอยู่บนภูเขา เห็นคนยืนอยู่ที่พื้นฉะนั้น ฯ

๖ อปฺปมตฺโต ปมตฺเตสุ	ผู้มีปัญญาดี เมื่อสัตว์ทั้งหลายอื่นประ-
สุตฺเตสุ พหุชาคโร	มาทแล้ว ท่านไม่ประมาท หลับแล้ว
อพลสฺสํ ว สีฆสฺโส	ท่านเป็นผู้ตื่นมาก ทิ้งคนโง่ไปอยู่
หิตฺวา ยาติ สุเมธโส ฯ	เหมือนม้าเร็วทิ้งม้าไม่มีกำลังฉะนั้น ฯ
๗ อปฺปมาเทน มฆวา	ท้าวมฆวเทวราช ถึงความเป็นผู้ประ-
เทวานํ เสฏฺฐตํ คโต	เสริฐกว่า เทวดา ทั้ง หลาย ด้วย ความไม่ประมาท
อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ	บัณฑิตทั้งหลายย่อม สรรเสริญ ความไม่ประมาท
ปมาโท ครหิโต สทา ฯ	ความประมาทอันท่านติเตียนทุกเมื่อ ฯ
๘ อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ	ภิกษุผู้ยินดีแล้วในความไม่ประมาท
ปมาเท ภยทสฺสิ วา	หรือเป็นผู้เห็นภัยในความประมาท
สญฺโญชนํ อณุํถูลํ	ย่อมเผาสังโยชน์น้อยใหญ่ไป เหมือนไฟ
ฑหํ อคฺคีว คจฺฉติ ฯ	เผาเชื้อน้อยใหญ่ไปฉะนั้น ฯ
๙ อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ	ภิกษุผู้ยินดีแล้วในความไม่ประมาท
ปมาเท ภยทสฺสิ วา	หรือเป็นผู้เห็นภัยในความประมาท
อภพฺโพ ปริหานาย	ไม่ควรเพื่ออันเสื่อม
นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก ฯ	ตั้งอยู่ในที่ใกล้แห่งพระนิพพานแท้ ฯ
๑๐ หนฺททานิ ภิกฺขเว	ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราขอเตือนท่าน
อามนฺตยามิ โว	ทั้งหลาย
วยธมฺมา สงฺขารา	สัง ขาร ทั้ง หลาย มี ความ เสื่อม ไป เป็น ธรรมดา
อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ฯ	ท่านทั้งหลาย จงยังความไม่ประมาท ให้ถึงพร้อมเถิด ฯ

เมื่อได้ทราบทางแห่งความไม่ประมาทแล้ว ถ้าปรารถนาจะทราบว่า ผู้ไม่ประมาทพึงบำเพ็ญอะไร ก็จงดูข้อความต่อไป

ปุญญคาถา

๑ อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ	ชนผู้มีบุญอันกระทำไว้แล้ว ย่อมแช่มชื่นในโลกทั้งสอง คือย่อมแช่มชื่นในโลกนี้ ล่วงไปแล้วก็ย่อมแช่มชื่น
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ	นึกขึ้นมาว่า เรากระทำบุญไว้แล้ว ย่อมแช่มชื่น
ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโต ฯ	ไปสู่สุคติแล้ว ย่อมแช่มชื่นยิ่ง ฯ
๒ อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ	ชนผู้มีบุญอันกระทำไว้แล้ว ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง คือย่อมบันเทิงในโลกนี้ ล่วงไปแล้วก็ย่อมบันเทิง
โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน ฯ	เขาย่อมบันเทิง เขาย่อมร่าเริง เพราะเห็นกรรมอันบริสุทธิ์ของตน ฯ
๓ ปุญฺญญฺเจ ปุริโส กยิรา	ถ้าว่าบุรุษพึงทำบุญ
กยิราเถนํ ปุนปฺปุนํ	ควรทำบุญนั้นบ่อย ๆ
ตมฺหิ ฉนฺทํ กยิราถ	ควรทำความพอใจในบุญนั้น
สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย ฯ	การสั่งสมบุญ ย่อมเป็นเหตุนำมาซึ่งความสุข ฯ
๔ จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ ญาติมิตฺตา สุหชฺชา จ อภินนฺทนฺติ อาคตํ	บุรุษผู้จากไปนาน กลับมาแต่ไกลโดยความสวัสดี ญาติมิตรและคนมีจิตต์อารี ย่อมยินดีว่ามาถึงแล้ว ฉันใด

ตเถว กตปุญฺญมฺปิ อสฺมา โลกา ปรํ คตํ — บุญก็ฉันนั้น ย่อมต้อนรับบุคคลผู้มีบุญ ได้บำเพ็ญไว้แล้วจากโลกนี้ไปสู่โลกอื่น

ปุญฺญานิ ปฏิคณฺหนฺติ ปิยํ ญาตีว อาคตํ ฯ — ดุจญาติต้อนรับญาติที่รักผู้มาถึงแล้ว ฉะนั้น ฯ

๕ มาวมญฺเญถ ปุญฺญสฺส น มตฺตํ อาคมิสฺสติ — บุคคลอย่าพึงประมาทต่อบุญว่า มีประมาณน้อยจักไม่มาถึง

อุทพินฺทุนิปาเตน อุทกุมฺโภปิ ปูรติ — แม้หม้อน้ำย่อมเต็มได้ด้วยหยาดน้ำที่ตก

อาปูรติ ธีโร ปุญฺญสฺส โถกํ โถกํปิ อาจินํ ฯ — ผู้มีปัญญาสั่งสมบุญอยู่ แม้ทีละน้อย ๆ ก็ย่อมเต็มได้ด้วยบุญ ฯ

๖ อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา — บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ

อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต — บัณฑิตชนผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดถือไว้ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสองประการ

ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ — คือประโยชน์ในภพนี้

โย จตฺโถ สมฺปรายิโก — และประโยชน์ในภพหน้า

อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ ฯ — เพราะมาบัลลุซึ่งประโยชน์ ท่านจึงเรียกว่า "บัณฑิต" ฯ

๗ อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ ตํ หิ ตสฺส สกํ โหติ — คนเราทำกรรมอันใดไว้ในโลกนี้ เป็นบุญก็ดี เป็นบาปก็ดี กรรมนั้นแลชื่อว่าเป็นของเขา

ตญฺจ อาทาย คจฺฉติ	เขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป
ตญฺจสฺส อนุคํ โหติ	กรรมนั้นย่อมติดตามเขาไป
ฉายาว อนุปายินี ฯ	เหมือนเงาตามตนฉะนั้น ฯ
๘ สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ	สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจักต้องตาย เพราะ
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ	ชีวิตมีความตายเป็นที่สุด
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ	จักไปตามยถากรรม
ปุญฺญปาปผลูปคา	จักเป็นผู้รับผลของบุญและบาป
นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา	ผู้ทำบาป จักไปสู่นรก
ปุญฺญกมฺมา จ สุคตึ ฯ	ส่วนผู้ทำบุญ จักไปสู่สุคติ ฯ
๙ ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ	เพราะเหตุนั้น คนควรทำความดี
นิจฺจยํ สมฺปรายิกํ	สั่งสมความดีอันจะเป็นไปเพื่อโลกหน้า
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ	เพราะว่า บุญย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์
ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินํ ฯ	ทั้งหลายในปรโลก ฯ

เมื่อได้ทราบข้อความที่ท่านแสดงถึงความเสื่อม ความเจริญ ความไม่ประมาท และการบำเพ็ญบุญแล้ว ถ้าปรารถนาจะทราบว่า วิธีทำใจให้สังเวชจะเป็นประโยชน์อย่างไรบ้าง ก็จงดูข้อความต่อไป

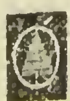
สังเวคคาถา

อโห อนิจฺจา สงฺขารา	โอ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
เต กาลิกา อสณฺฐิตา	มีชั่วคราวไม่ตั้งมั่นคง
สกาลา กาลิกา สพฺเพ	ทั้งปวง ล้วนเป็นไปชั่วกาล แปรไปตามกาล
หุตฺวา หุตฺวา น โหนฺติ เต ฯ	มันมีแล้ว ๆ ก็ไม่มีเล่า ฯ
อนิมิตฺตมนญฺญาตํ	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มี
มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ	อะไรเป็นเครื่องกำหนดหมาย ใคร ๆ ทราบไม่ได้ว่าจะดับไปในเวลาไร
กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ	และชีวิตนั้น เป็นไปด้วยความลำบาก
ตญฺจ ทุกฺเขน สํยุตํ ฯ	ทั้งเป็นของน้อย และประกอบด้วยทุกข์ ฯ
ทหรา จ มหนฺตา จ	บรรดาชนทั้งหลาย ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่
เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา	ทั้งคนโง่ทั้งคนฉลาดล้วนจะไปสู่อำนาจ
สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ	มัจจุราช (ความตาย)
สพฺเพ มจฺจุปรายนา ฯ	ล้วนมีมัจจุราชเป็นที่ถึงในเบื้องหน้า ฯ
สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ	สัตว์ทั้งหลายจักตายด้วยกันสิ้น
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ	เพราะชีวิต มีความตายเป็นที่สุด
ชรมฺปิ ปตฺวา มรณํ	แม้อยู่ได้ถึงชราก็ต้องตาย
เอวํธมฺมา หิ ปาณิโน ฯ	เพราะ สัตว์ ทั้ง หลาย มี อย่าง นี้ เป็นธรรมดา ฯ
ปริชิณฺณมิทํ รูปํ	ร่างกายนี้ แก่งอมแล้ว
โรคนิฑฺฑํ ปภงฺคุณํ	เป็นรังแห่งโรคาพาธ เป็นของผุพัง

ภิชฺชติ ปูติ สนฺเทโห	กายที่เปื่อยเน่าจะแตกสลายไป
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ ฯ	เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด ฯ
อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา	วันคืนล่วงไป ๆ
ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ	ชีวิตรุกใกล้เข้า ๆ
อายุ ขียติ มจฺจานํ	อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไป
กุนฺนทีนํว โอทกํ ฯ	เหมือนน้ำแห้งลำน้ำน้อย ฯ
น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย	เมื่อคนอันมัจจุราชมาถึงเข้าแล้ว ไม่มีบุตร ไม่มีบิดา ไม่มีพวกพ้อง จะป้องกันได้
น ปิตา นปิ พนฺธวา	
อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส	
นตฺถิ ญาตีสุ ตาณตา ฯ	ความป้องกันไม่มีในพวกญาติ ฯ
โก นุ หาโส กิมานนฺโท	เมื่อโลกร้อนอยู่เป็นนิตย์ จะร่าเริงไปทำอะไร จะเพลิดเพลินไปทำอะไร
นิจฺจํ ปชฺชลิเต สติ	
อนฺธกาเรน โอนทฺธา	ท่าน ทั้ง หลาย อัน ความ มืด หุ้มไว้ แล้ว
ปทีปํ น คเวสถ ฯ	ไฉนจึงไม่แสวงหาความสว่าง ฯ
อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ	ควรทำความเพียรเสียในวันนี้นี่แหละ
โก ชญฺญา มรณํ สุเว	ใครจะรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่ง
น หิ โน สงฺครนฺเตน	เราทั้งหลายจะผัดเพี้ยน ด้วย มัจจุราช ผู้มีเสนาใหญ่นั้น มิได้เลย ฯ
มหาเสเนน มจฺจุนา ฯ	
สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ	เมื่อใดปราชญ์เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายล้วนไม่เที่ยง
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ	
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในกองทุกข์
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ฯ	นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ฯ
สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ	เมื่อใดปราชญ์เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายล้วนเป็นทุกข์
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ	

อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายในกองทุกข์
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ฯ	นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ฯ
สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ	เมื่อใด ปราชญ์เห็นด้วยปัญญาว่า สภาว-
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ	ธรรม ล้วนเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	เมื่อนั้นย่อมเบื่อหน่ายในกองทุกข์
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ฯ	นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ ฯ
วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ	ความบริสุทธิ์จากสรรพกิเลส
โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ	เป็นความดับจากทุกข์
เจตโส โหติ สา สนฺติ	ความดับจากทุกข์นั้น เป็นความสงบแห่งจิตต์
นิพฺพานมิติ วุจฺจติ ฯ	ท่านกล่าวว่าพระนิพพาน ฯ
อจิรํ วตยํ กาโย	กายนี้ไม่นานหนอ
ปฐวึ อธิเสสฺสติ	มีวิญญาณปราศจากแล้ว เขาจักทิ้ง
ฉุฑฺโฑ อเปตวิญฺญาโณ	นอนทับแผ่นดิน
นิรตฺถํว กลิงฺครํ ฯ	ประดุจท่อนไม้ที่ไม่มีประโยชน์ฉะนั้น ฯ
ยถาปิ กุมฺภการสฺส	ภาชนะดิน ที่ ช่าง หม้อ ทำ แล้ว มี ความ
กตา มตฺติกภาชนา	แตกในที่สุดทั้งหมด แม้ฉันใด
สพฺเพ เภทปริยนฺตา	
เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ ฯ	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น ฯ
ยถา หิ ตนฺเต วิตนฺเต	เหมือนอย่างว่า เมื่อช่างหูกทอผ้าอยู่
ยํ ยเทโวปวฺยหติ	ในหูก ทอไปได้เท่าใด ๆ ส่วนที่จะ
อปฺปกํ โหติ เวตพฺพํ	ต้องทอก็น้อยเข้าเท่านั้น ๆ ฉันใด
เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ ฯ	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น ฯ

ยถา วาริวโห ปูโร	ห้วงน้ำอันเต็ม ไหลไปไม่กลับ ฉันใด
คจฺฉํ น ปริวตฺตติ	
เอวมายุ มนุสฺสานํ	อายุของมนุษย์ทั้งหลาย ก็ล่วงไปไม่
คจฺฉํ น ปริวตฺตติ ฯ	กลับ ฉันนั้น ฯ
ยถา วาริวโห ปูโร	ห้วงน้ำอันเต็ม จะพึงนำเอาต้นไม้ทั้ง
วเห รุกฺเข อุปกูลเช	หลายที่เกิดอยู่ในที่ใกล้ฝั่งไปด้วย ฉันใด
เอวํ ชรามรเณน	ชราและมรณะ ก็พัดเอาสัตว์ทั้งหลาย
วุยฺหนฺเต สพฺพปาณิโน ฯ	ไปด้วย ฉันนั้น ฯ
เยน เยน หิ มญฺญนฺติ	ชนทั้งหลายมาสำคัญอยู่อย่างใด
ตโต ตํ โหติ อญฺญถา	ข้อที่สำคัญไว้นั้น กลับเบ็นอย่างอื่นไป จากความที่สำคัญไว้เดิม
เอตาทิโส วินาภาโว	ความที่ข้อนั้น มาละเว้นไปจากความ สำคัญเช่นนี้
ปสฺส โลกสฺส ปริยายํ ฯ	จงเห็นว่าเบ็นปริยายธรรมของโลก ฯ
ผลานมิว ปกฺกานํ	ผลไม้ที่สุกแล้ว มีภัยแต่จะหล่นไปแต่
ปาโต ปตนโต ภยํ	เช้า ฉันใด
เอวํ ชาตาน มจฺจานํ	สัตว์ทั้งหลายเกิดมาแล้ว ก็มีภัยแต่
นิจฺจํ มรณโต ภยํ ฯ	มรณะเบ็นนิตย์ฉันนั้น ฯ
สายเมเก น ทิสฺสนฺติ	ชนเบ็นอันมาก บางพวกแลเห็นแล้ว
ปาโต ทิฏฺฐา พหู ชนา	เมื่อเช้า ครั้นเย็นลงแลไม่เห็นตัว
ปาโต เอเก น ทิสฺสนฺติ	บางพวกแลเห็นแล้วเมื่อเย็นวาน ครั้น
สายํ ทิฏฺฐา พหู ชนา ฯ	รุ่งเช้าไม่แลเห็นอีก ฯ

พิมพ์ที่ บริษัทถฉ์ตรากการพิมพ์ จำกัด เลขที่ 77 ถนนพระราม 5 ข้างสถานีตำรวจดุสิต พระนคร
นายปิ่นชัย ทองพาศน์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. 2509 โทร. 810335, 813461